

स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच विषयक खाद्य प्रणाली संवाद, लुम्बिनी प्रदेश

लुम्बिनी प्रदेश सरकार
लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग
राप्ती उपत्यका (देउखुरी), नेपाल

लुम्बिनी प्रदेश सरकार
कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय
राप्ती उपत्यका (देउखुरी), नेपाल

स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच खाद्य प्रणाली संवाद बैशाख २०८२

सहयोगी संस्था:

**A PROCEEDING ON FOOD
SYSTEM DIALOGUE ON
ACCESS TO SAFE AND
NUTRITIOUS FOOD FOR ALL**

सल्लाहकार

- ◆ माननीय उपाध्यक्ष, डा. डिल्ली राज अर्याल, लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग
- ◆ श्री खिम बहादुर कुँवर, सचिव, प्रदेश योजना आयोग
- ◆ श्री याम नारायण देवकोटा, सचिव, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश

अभिलेखको योगदानकर्ताहरू

- ◆ श्री खिम बहादुर कुँवर, सचिव, प्रदेश योजना आयोग
- ◆ श्री याम नारायण देवकोटा, सचिव, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश
- ◆ चन्द्र प्रकाश बस्नेत, उपसचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग
- ◆ घनश्याम चौधरी, महाशाखा प्रमुख, खाद्य सुरक्षा तथा कृषि व्यवसाय प्रवर्धन महाशाखा, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश
- ◆ श्री महेश जैशी, उप-प्राध्यापक, कृषि तथा पशु विज्ञान संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
- ◆ श्री विष्णुप्रसाद तिमिसिना, महासचिव उपभोक्ता हित संरक्षण मञ्च नेपाल
- ◆ श्री कृष्णप्रसाद शर्मा, अध्यक्ष, उद्योग वाणिज्य संघ, लुम्बिनी
- ◆ श्री सोमा राणा, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा विज्ञ

सम्पादन

- ◆ श्री महेश जैशी, उप-प्राध्यापक, कृषि तथा पशु विज्ञान संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
- ◆ उत्तम शर्मा, प्राविधिक संयोजक, वेल्टंहगरहिल्फे (डब्लु.एच.एच)

विषय सूची :

सारांश	१
१. खाद्य प्रणाली सम्वादको उद्देश्य	२
१.१ पृष्ठभूमि	२
१.२ उद्देश्यहरू	२
१.३ औचित्य	३
१.४ कार्यक्रमको विधि	३
२. सम्वाद कार्यक्रम	४
२.१. उद्घाटन सत्र	४
२.१.१. प्रस्तुतीकरण	६
२.१.१.१ खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका प्रतिवद्धता, कार्यान्वयनको अवस्था र आगामी कार्यदिशा	६
२.१.१.२ प्रदेशस्तरीय खाद्य प्रणालीमा कृषि मन्त्रालयबाट भएका कार्यहरू	१३
३. स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच प्यानल संवाद	२३
३.१ स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच-नेपाली सन्दर्भ	२३
३.२ लुम्बिनी प्रदेश सरकारको खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा भएका पहल तथा प्राथमिकताहरू	२९
३.३ लुम्बिनी प्रदेशको क्षेत्रगत पहलहरू	३१
३.४ खाद्य प्रणाली सवलीकरणमा उच्च कृषि शिक्षा	३३
३.५ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँचको सन्दर्भमा नीजि क्षेत्र	३८
३.६ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँचका लागि उपभोक्ताका सरोकारहरू	४०
३.७ थप प्रश्नोत्तर	४३
४. प्रमुख सुझावहरू	४४
सन्दर्श सामग्री	४८
अनुसूची	५०

सारांश

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन तथा संवादहरूमा जनाएका प्रतिबद्धताहरू अनुसार खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको कार्यप्रणाली रूपान्तरण गरी निर्देशनात्मक कार्यहरू कार्यान्वयनमा लैजान आवश्यक छ । नेपालजस्तो अल्पबिकसित राष्ट्रको सन्दर्भमा रूपान्तरण अझ सान्दर्भिक र अति आवश्यक छ । हालका दशकहरूमा विश्वव्यापी रूपमा खाद्य प्रणालीमा भएका परिवर्तनहरूसहित खाद्यान्न वृद्धि, वितरण, बजार, उपभोग र खाद्यान्नलाई खेर फाल्ने अभ्यासहरूमा भइरहेका परिवर्तनहरूको कारण धेरै मानिसहरू प्रशोधित खाद्य पदार्थ तर्फ आकर्षित हुन थालेका छन् । ती खाद्यान्न किफायती, सजिलै उपलब्ध हुने र अत्यधिक रूपमा बजारीकरण गरीएको हुन्छ, स्वास्थ्यका लागि हानिकारक हुन्छन् । फलस्वरूप पौष्टिक र सुरक्षित खाना लाखौं परिवारहरूका लागि धेरै महँगो हुँदै गएको छ । समग्रमा यसले पौष्टिक र सुरक्षित खाना सर्वसाधारण मानिसहरूको पहुँच भन्दा टाढा गैरहेको छ ।

यसै सन्दर्भमा खाद्य प्रणालीका आम सरोकारवालाहरूबीच समसामयिक र समान धारणा बिकसित गर्न लुम्बिनी प्रदेशले बैशाख ०८ गते एक दिवसिय प्रदेश स्तरीय बृहत्तर खाद्य प्रणाली सम्बादको आयोजना गरेको थियो । लगभग १७५ भन्दा बढी सहभागी भएको त्यो सम्बादमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका पक्षमा नेपालले गरेका प्रयासहरू, लुम्बिनी प्रदेशका प्रयासहरूका वारेमा विभिन्न सरोकारवालाहरूले सराहना भएको थियो । १६ औं योजनाको दोस्रो वर्षका रूपमा रहने आगामी आर्थिक वर्ष २०८२/८३ को योजना तथा बजेटमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण सम्बन्धी रणनीतिक योजनालाई प्राथमिकतासाथ समावेश गर्न सुझाव दिईएको थियो ।

खाद्य सुरक्षा तथा पोषणका क्षेत्रमा नेपालले प्राप्त गरेको प्रगति र सिकाइलाई आत्मसात गर्दै अझ बढी सुधारका लागि सबै पक्षले सहकार्य गर्न जरुरी रहेको कुरा औल्याएको थियो । खाद्यमा नागरीकको हक तथा पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने, जलवायु परिवर्तनबाट खाद्य प्रणालीमा पर्नसक्ने असरहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै जाने, खाद्य पौष्टिकता अभिवृद्धि गर्ने, खाद्य मिसावटलाई निरुत्साहित गर्दै जाने, खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका प्रयासहरूलाई स्थानीयकरण गर्दै जाने, किसानहरूका खाद्य उत्पादन बाट किसानहरूको उत्थानमा अभिवृद्धि गर्न ध्यान दिनु जरुरी रहेको सारांश निकालिएको थियो । यसका लागि उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धिका साथै प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता सुदृढ गर्दै समृद्धितर्फ अघि बढ्नुपर्नेमा लुम्बिनी प्रदेशका सरोकारवालाहरूलाई सुझाव दिईएको थियो । महिला, दलित गरीव, बालबालिका र युवा सवृर्ग तह र तप्काका नागरीकहरूको आवाजलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर नीति र रणनीतिहरू निर्माण गर्नुका साथै खाद्य रूपान्तरणको क्षेत्रमा लगानी बढाई पौष्टिक, सुरक्षित, किफायती र दिगो आहार पुऱ्याउन केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय सरकार र निर्णय कर्ताहरूलाई यी प्रभावकारी दृष्टिकोणहरूको थप प्रयोग गर्न सरोकारवालाहरूले ६ वटा रणनीतिहरूमा मार्फत आह्वान गरेका छन् ।

१. स्वस्थ आहारहरूलाई प्रोत्साहन गर्न अन्डा, दुग्धजन्य पदार्थ, फलफूल, तरकारी जस्ता पौष्टिक खाद्यान्नहरूको अनुदानसहित मूल्य घटाउन वा अस्वस्थकर खाद्य पदार्थको उपलब्धता घटाउन पहल गर्ने ।
२. स्वस्थ आहार प्रवर्धन गर्न र दिगो खाद्यान्न प्रणाली चलाउन उत्तोलकको रूपमा विद्यालय, कार्यस्थल, अस्पताल र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट खरिद गरी प्रयोग गर्ने ।
३. असल नियामक उपायहरूलाई कार्यान्वयन गरेर सर्वसाधारण मानिसहरूलाई अस्वस्थकर खाद्य पदार्थ र पेय पदार्थहरूको बजारीकरणको हानिकारक प्रभावबाट जोगाउने ।
४. स्तनपानको वैकल्पिक पदार्थहरूको बजारीकरण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय आचारसंहिताको कार्यान्वयन सहित आमा तथा हेरचाहकर्तालाई अनिवार्य रूपमा बालबालिकालाई स्तनपान गराउनका साथै मातृसुरक्षा र अभिभावकले पाउने बिदाको लागि आवश्यक संरक्षण र समर्थन प्रदान गर्ने ।
५. स्वदेशी वस्तुको प्रयोगमा प्रोत्साहन, निजी क्षेत्र, रैथाने खाद्य सम्बन्धी साना, मझौला तथा ठूला उत्पादक, प्रशोधक, व्यापारी उद्यमीहरूलाई संरक्षण गर्ने, सरोकारवालाहरूको समन्वय र सहकार्यमा जोड दिने, खुल्ला सिमाना नियमन गर्ने, यातायात पूर्वाधार र शीत गृह व्यवस्थित गर्ने,
६. कृषि अनुसन्धान, कृषि प्रसार र करषि अध्यापन संस्थानहरू बीचको सहकार्य उत्पादनमुखी बनाउने ।

१. खाद्य प्रणाली सम्वादको उद्देश्य

१.१ पृष्ठभूमि :

खाद्य प्रणाली सम्मेलन २०२१ : संयुक्त राष्ट्र संघका महासचिवद्वारा आह्वान गरीएको खाद्य प्रणाली सम्मेलन २०२१ को उद्देश्य खाद्य प्रणालीको शक्ति उजागर गर्दै, सन् २०३० भित्र सबै १७ ओटै दिगो विकास लक्ष्यहरू (SDG) हासिल गर्नका लागि खाद्य उत्पादन र खपत गर्ने तरिकामा आमूल परिवर्तन ल्याउनु रहेको थियो ।

सन् २०२१ को शुरुवातमा नेपाल सरकारले राष्ट्रिय योजना आयोग मार्फत खाद्य प्रणाली संवाद शुरुवात गरेको थियो जहाँ दिगो विकास लक्ष्य २ हेर्ने सदस्यलाई राष्ट्रिय संयोजक तोकिएको थियो ।

खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५ मा भएको ब्यवस्थाको आधारमा "नेपाल समतामूलक, उत्थानशील र दिगो खाद्य प्रणालीतर्फ" भन्ने मूल विषयमा १० वटा संवाद (३ राष्ट्रिय, ७ प्रादेशिक) सम्पन्न गरीएको थियो ।

सन् २०२२ मा राष्ट्रिय योजना आयोगले खाद्य प्रणाली विषयका सम्बन्धमा राष्ट्रिय संयोजकको नेतृत्वमा खाद्य प्रणाली निर्देशक समिति गठन गरीएको थियो र यसलाई सरकारी प्रणालीमा संस्थागत गर्ने काम अघि बढाई सात वटै प्रदेशमा समिक्षा र योजना कार्यशाला सम्पन्न गरीयो यसका साथ वार्षिक नीति निर्देशनमा खाद्य प्रणाली सम्बन्धित क्रियाकलापहरू समावेश गरीएको थियो । चौथो राष्ट्रिय संवादको नतिजाले खाद्य प्रणाली रूपान्तरण रणनीतिक योजना बनाउन सहयोग गरेको थियो ।

सन् २०२३ मा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूले रोममा आयोजित संयुक्त राष्ट्रसंघको "Food Systems Stocktaking Moment" मा नेपालको प्रगति प्रस्तुत गर्दै खाद्य प्रणाली रूपान्तरण सम्बन्धी नेपालको प्रयास, खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५ लाई नीतिगत रूपले बलियो आधारको रूपमा प्रस्तुत गर्नुभएको थियो ।

सन् २०२४ (नोभेम्बरसम्म) मा सरकारले १६औं योजना (२०८१/८२-२०८५/८६) मा खाद्य प्रणालीलाई परिवर्तनकारी रणनीतिमा समावेश गर्‍यो, ऐनको नियमावली स्वीकृत गर्‍यो र स्थानीयकरणका लागि स्रोत विनियोजन गर्‍यो । प्रदेशहरूमा कार्यशालाहरू सम्पन्न गरीएको थियो ।

चैत ५, २०८० मा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूको नेतृत्वमा उच्चस्तरीय बैठक समेत सम्पन्न भयो । खाद्य प्रणाली सम्वादलाई प्रदेश स्तरमा समेत सञ्चालन गर्ने सन्दर्भमा लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग तथा कृषि भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, तथा वेल्टहंगरहिल्फे (WHH) तथा यसका साभेदारहरू - कपिलवस्तु इन्टिग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेस, कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र, नेपाल ग्रामीण पुननिर्माण संस्था र फरवार्ड नेपालसँगको सहकार्यमा लमही, दाङमा यो खाद्य प्रणाली संवाद आयोजना गरीएको हो ।

१.२ उद्देश्यहरू

प्रमुख उद्देश्य:

नेपाल सरकारद्वारा अघि सारिएको खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका पहलहरूबारे लुम्बिनी प्रदेशका सरोकारवालाहरूको बुझाइ मा एकरूपता कायम गरी अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नु ।

विशेष उद्देश्यहरू:

क) राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक सन्दर्भमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण दृष्टिकोणको बुझाइ अभिवृद्धि गर्नु ।

ख) "स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच" को क्षेत्रमा विस्तृत छलफल गरी साभ्ना प्रतिबद्धता तयार गर्नु ।

ग) प्रदेश सरकारका नीति, कार्यक्रम र बजेट निर्माणमा उपयोगी हुने खालका संकलित सुभावहरू प्रदान गर्नु ।

१.३ औचित्य

समतामूलक, उत्थानशील र दिगो खाद्य प्रणालीको लक्ष्य हासिल गर्न सरोकारवालाहरूको सहकार्य अत्यावश्यक छ । संविधान २०७२ को धारा ३६ मा उल्लेखित खाद्य अधिकार सम्बन्धी मौलिक हक र खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५ मा उल्लेख भएको "प्रत्येक नागरीकको सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्यमा नियमित पहुँच" सुनिश्चित गर्नमा सघाऊ पुऱ्याउने उद्देश्यले यो संवाद कार्यक्रमको आयोजना गरीएको हो । यो संवाद Action Track १: स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच मा आधारित छ ।

१.४ कार्यक्रमको विधि

२०८२ साल बैशाख ८ गते देउखुरीमा सम्पन्न भएको खाद्य प्रणाली सम्वद् कार्यक्रम २ चरणमा सम्पन्न भएको थियो । पहिलो चरणमा उद्घाटन कार्यक्रम रहेको थियो । जसमा लुम्बिनी प्रदेश सरकारका माननीय मुख्यमन्त्री ज्यू, माननीय मन्त्रीज्यूहरू, प्रदेश सभा सदस्यज्यूहरू, राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्यज्यू लगायतको उपस्थिति रहेको थियो । दोस्रो चरणमा प्यानल संवाद रहेको थियो । जसमा विभिन्न विषयगत विज्ञहरूले आफ्नो विषयमा प्रस्तुतीकरण गर्नुभएको थियो र आफ्नो विषयमा उठेका सवालहरूमा जवाफ दिनुभएको थियो । समग्र कार्यक्रमको अध्यक्षता लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्ष डा. डिल्ली राज अर्यालज्यूले गर्नुभएको थियो । यस संवाद कार्यक्रममा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, निजी क्षेत्र, विकास साभेदार, शैक्षिक संस्था, युवा क्लव, पत्रकार, किसान, उपभोक्ता लगायतका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता रहेको थियो । यसको उद्देश्य, प्रक्रियाको तयारी, विज्ञहरूको छनौट, विज्ञहरूको लागि निर्देशक प्रश्नहरू तयार र यो अभिलेख तयार आदि विषयमा वेल्ठहंगरहिल्फे (डब्लु.एच.एच) तथा यसका साभेदार संस्थाहरूको प्राविधिक सहयोग रहेको थियो ।

१. सम्वाद कार्यक्रम

१.१ उद्घाटन सत्र

पहिलो चरणमा उद्घाटन सत्र लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्ष डा. डिल्ली राज अर्याल ज्यूको अध्यक्षतामा भएको थियो। यस कार्यक्रमको प्रमुख अतिथि लुम्बिनी प्रदेश सरकारका माननीय मुख्यमन्त्री चेतनारायण आचार्य ज्यू रहनुभएको थियो भने माननीय मन्त्री खेम सारू, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय तथा माननीय मन्त्री दिनेश पन्थी, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, विशेष अतिथिको रूपमा रहनुभएको थियो। त्यसैगरी गरी माननीय बिष्णु प्रसाद पन्थी, प्रदेश सभा सदस्य विशेष अतिथिको रूपमा रहनुभएको थियो। प्रमुख अतिथि माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूबाट अम्बाको विरुवामा सिंचाई गरी कार्यक्रमको उद्घाटन गर्नु भएको थियो।

सो कार्यक्रममा प्रदेश योजना आयोगका सचिव श्री खिम बहादुर कुँवरज्यूले स्वागत मन्तव्य तथा कार्यक्रमको उद्देश्य माथि प्रकाश पार्दै खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र राष्ट्रिय अभियानमा लुम्बिनी प्रदेशको पहलकदमीमा हुन गइरहेको यस कार्यक्रमले सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको साभा बुझाइ र ऐक्यबद्धतामा बढावा दिई समतामूलक, उत्थानशील तथा दिगो खाद्य प्रणालीको दिशामा उन्मुख हुन प्रेरणा मिल्नेछ भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्नुभएको थियो।

नेपाल पत्रकार महासंघ लुम्बिनी प्रदेश अध्यक्ष शुक्रराज चौलागाईंले खाद्य प्रणालीको क्षेत्रमा जनचेतना अभिवृद्धिको लागि पत्रकारिता क्षेत्र एक महत्वपूर्ण पात्र रहेको हुनाले प्रादेशिक तथा स्थानीय तहको योजना तर्जुमाको दौरानमा पत्रकारिता क्षेत्रसँग पनि परामर्श गर्न सकेको खण्डमा आफूहरूले प्रभावकारी सन्चार रणनीतिहरूको बारेमा परामर्श दिन सक्ने विचार व्यक्त गर्नुभयो र पत्रकार महासंघ खाद्य प्रणाली संग सम्बन्धित विषयमा आफ्नो क्षेत्रबाट निरन्तर लागि रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो।

त्यसैगरी गैर सरकारी संस्था (गै.स.स.) महासंघ लुम्बिनी प्रदेश अध्यक्ष श्री जित कुमारी बेलबासेले गैरसरकारी क्षेत्रले खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको क्षेत्रमा निरन्तर कार्य गरीरहने र गै.स.स. क्षेत्रबाट खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको क्षेत्रमा भएका केही नमूना कार्यहरूलाई सबै सरोकारवालाहरूको माझमा ल्याई स्केल अप गरीनुपर्ने विचार व्यक्त गर्नभयो।

उद्योग वाणिज्य संघ लुम्बिनी प्रदेश अध्यक्ष श्री कृष्ण प्रसाद शर्माले निजी क्षेत्र खाद्य प्रणालीको एक अभिन्न अंगको रूपमा रहेकोले यसलाई निरन्तरता दिईरहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नुभयो।

वेल्डहंगरहिल्फे (WHH) का राष्ट्रिय निर्देशक शाकेब नावीले खाद्य प्रणाली रूपान्तरण दिगो विकास लक्ष्य प्राप्तिको एक माध्यम रहेको र संविधानमा उल्लेख रहेको खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्पन्नताको हकको सुनिश्चितताको लागि खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको स्थानीयकरणको एजेन्डाको अत्यन्त महत्व रहेको विचार व्यक्त गर्नुभयो। यसको साथै नेपालको खाद्य प्रणालीमा प्रभाव पारिरहेका युवाको पलायन, जमिन बाभो रहने दरमा वृद्धि तथा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव आदिको समाधानतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता औल्याउनुभयो।

गाउँपालिका संघका प्रतिनिधि तथा जिल्ला समन्वय समिति महासंघका प्रदेश सयोजक द्रोण खत्रीले पोषण र खाद्य प्रणालीमा केन्द्रित कार्यक्रम तथा योजनामा विशेष जोड दिनुभयो। साथै मानव विकास सूचकांक तुलनात्मक रूपमा बढी भएका स्थानीय तहमा पनि पोषण तथा खाद्य प्रणालीमा धेरै समस्या रहेकोले पाइलट प्रोजेक्ट वा नमूना परियोजनाको अवधारणामा काम गर्न आवश्यक रहेको विचार व्यक्त गर्नुभयो।

राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्य डा. जय बहादुर टन्डनले खाद्य प्रणाली रूपान्तरण एक बहुक्षेत्रीय एजेन्डा भएकोले नेपाल सरकारले १६औं योजनामा सरकार, निजी क्षेत्र तथा विकास साझेदारहरूको योगदान आवश्यक रहेको भनी उल्लेख गरीएको भन्ने उल्लेख गर्दै १६ औं योजनामा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणलाई एक रूपन्तरणकारी एजेन्डाको रूपमा उल्लेख गरीएको जानकारी गराउनुभयो। यसका साथै हालको यथास्थितिबादी सोचबाट मुक्त भई फरक र प्रणालीगत रूपमा अगाडि बढनु नै आजको आवश्यकता रहेको बताउनुभयो। डा. टन्डनले मन्त्रीपरिषद्मा विचाराधीन रहेको खाद्य प्रणाली रणनीति छिट्टै स्वीकृत हुने अपेक्षा व्यक्त गर्दै संघीय तहबाट प्रदेश, स्थानीय तह,

वार्ड तथा घरधुरी तहमा नै खाद्यप्रणाली रूपान्तरण संस्थागत गदै स्थानीयकरण गर्नु आजको आवश्यकता रहेको बताउनुभयो ।

माननीय बिष्णु प्रसाद पन्थी, प्रदेश सभा सदस्यले खाद्य प्रणाली भित्र पोषण एक महत्वपूर्ण पक्ष रहेकोले लुम्बिनी प्रदेशका कपिलवस्तु लगायतका जिल्लामा पोषणको सचेतनामूलक कार्यक्रमको महत्व धेरै रहेको कुरामा जोड दिंदै खाद्य प्रणालीको सन्दर्भमा भइरहेको यस कार्यक्रमको सफलताको शुभकामना प्रदान गर्नभयो ।

प्रमुख अतिथि लुम्बिनी प्रदेश सरकार, माननीय मुख्यमन्त्री चेतनारायण आचार्यले

नेपालको सिंगो खाद्य प्रणालीको अवस्था तथा लुम्बिनी प्रदेशको खाद्य प्रणालीको अवस्थाका बारेमा पूर्ववक्ता साथीहरूबाट धेरै कुराहरू आईसकेको र लुम्बिनी प्रदेश अन्य प्रदेशको तुलनामा धेरै कुराहरूमा अगाडि बढिरहेको छ भन्ने प्रष्ट पाउँ बाल मृत्युदर घटाउन लुम्बिनी प्रदेशले धेरै काम गरीरहेको बारे प्रकाश पार्नु भयो । माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूको मन्तव्यको प्रमुख अंशहरू तल प्रस्तुत गरीएको छ ।

बाल पोषण सम्बन्धी कार्यक्रमलाई टिकाईरहनको लागि मैले चुनौती देखिरहेको छु । अझ यस कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय; कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय र सामाजिक बिकास मन्त्रालय) तीन वटा मन्त्रालयहरूले मिलेर काम गर्नुपर्ने छ । लुम्बिनी प्रदेशको विभिन्न जिल्लाहरूका बिद्यालयहरूमा पोषण शिक्षा बारे ज्ञान दिनु जरुरी छ । हाम्रो रैथाने बालिहरूलाई जोड दिन छाडे का कारण लोप तथा कुपोषणको यो स्थिति देखा परेको हो । कोदो, फापर र जौ मा जति धेरै पोषक तत्व पाईन्छ त्यो सेतो चामलमा कहाँ पाउन सकिन्छ ? यस्ता चिजहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नका लागि लुम्बिनी प्रदेश सर कारले नीति बनाएर अगाडि बढ्ने छ । तराई-मधेसका ठाउँहरूमा कसरी पोषणको स्थिती राम्रो हुन्छ त ? मैले १२ वटा जिल्लाका पालिका प्रमुख र जिल्ला समन्वय प्रमुखहरूलाई पनि यस बारे ध्यान दिन आग्रह गरेको छु र यस्ता चिजहरूको नीति निर्माण गरी अगाडि बढ्न जरुरी छ । कुपोषणलाई न्युनीकरण गर्नका लागि प्रदेश यो जना आयोगले अझ बढी काम गर्नुपर्ने छ । जनताको घर दैलोमा पुग्ने गरी नीति निर्माण गरी अगाडी बढ्ने छ । तराईका ६ वटा जिल्लालाई मध्यनजर गरी बिशेष जनचेतनाका कार्यक्रम गरी जनचेतना फैलाउन आवश्यक छ । प्राङ्गारिक मलको प्रयोग गरी रैथाने बालीको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने छ । किसानहरूलाई रसायनिक मलले पार्ने प्रभाव र असर बारे जनचेतना दिनु आवश्यक छ । यस संवादले खाद्य प्रणालीका विविध आयामहरूका विषयमा गहन छलफल गर्ने र आगामी कार्यदिशाको बारेमा सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको ध्यानाकर्षण हुनेछ भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

प्रदेश योजना आयोगका उपाध्यक्ष माननीय डा. डिल्ली राज अर्यालले खाद्य प्रणाली रूपान्तरण लाई लुम्बिनी प्रदेशले आत्मसात गरेको र सोही अनुसार अगाडि बढ्ने क्रममा यस कार्यक्रम आयोजना गरीएको प्रष्ट पाउँ, तीन तहका सरकारका प्रतिनिधि, उपभोक्ता, किसान, सन्चारकर्मी लगायतको उपस्थितिमा भएको यस कार्यक्रमले बहुआयामिक महत्व राख्ने विचार व्यक्त गर्नुभयो । उहाँले यस कार्यक्रममा व्यक्त भएका विचारहरू तथा सहभागिताले यस कार्यक्रमको औचित्य पुष्टि भएको विचार व्यक्त गर्नुभयो साथै खाद्य प्रणालीका विविध पक्षमा व्यवहार परिवर्तन सम्बन्धी अभियानमा सबै पक्षहरूको सामुहिक पहलको आवश्यकता औल्याउनुभयो । वहाँले यस कार्यक्रमको परिकल्पना देखि आजको अवस्था सम्म आईपुग्दाको सन्दर्भलाई सम्झना गर्दै यसको तयारीमा संलग्न प्रदेश योजना आयोगको टिम तथा वेल्टहंगरहिल्फे (डब्ल्यू.एच.एच) तथा यसका साभेदारहरूलाई धन्यवाद दिनुभएको थियो ।

यस उद्घाटन सत्रको सन्चालन लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगका माननीय सदस्य श्री भुवन चौधरी ज्यूले गर्नुभएको थियो ।

२.१.१. प्रस्तुतीकरण

२.१.१.१ खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका प्रतिवद्धता, कार्यान्वयनको अवस्था र आगामी कार्यदिशा

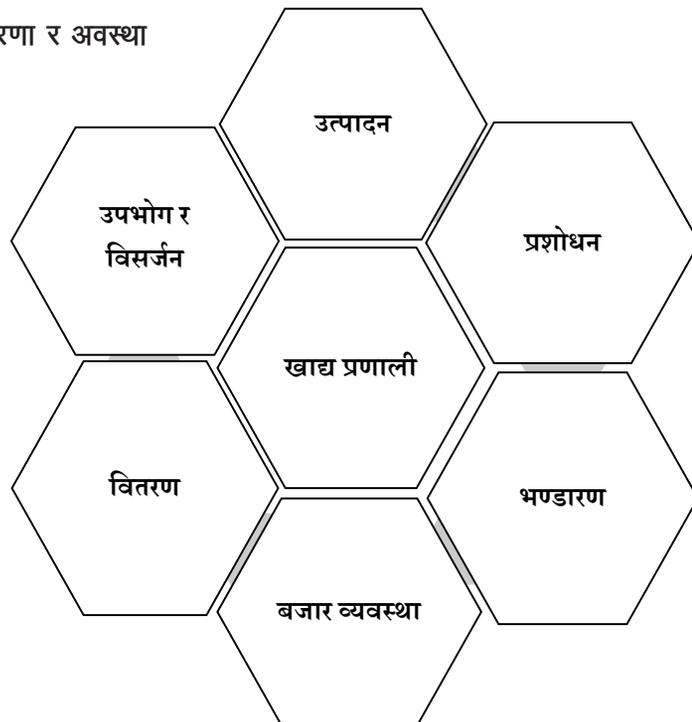
चन्द्र प्रकाश बस्नेत

उपसचिव, राष्ट्रिय योजना आयोग

दीर्घकालीन विकास रणनीतिको माध्यमबाट सबै प्रकारका विभेद, वहिष्करण एवम् वञ्चितिकरणका अवशेष, विकासका अवरोध समाप्त गरी समाजवाद उन्मुख समृद्ध अर्थव्यवस्था निर्माण गर्न र संविधानले अङ्गीकार गरेका विकास केन्द्रित सोचलाई आवधिक योजनामा आन्तरिकीकरण गर्न नेपाल सरकारले २५ वर्षे दीर्घकालीन सोच (२०७६-२१००) अगाडी सारेको छ । दीर्घकालीन सोच: "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली अन्तर्गत समुन्नत, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र सहितको समान अवसर प्राप्त, स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरीक बसोबास गर्ने मुलुकको रूपमा परिकल्पना गरीएको छ ।

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणलाई सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८१/८२-२०८५/८६) मा रूपान्तरणकारी रणनीतिको रूपमा उल्लेख गरीएको छ । खाद्य प्रणालीको संक्षिप्त परिचय, खाद्य प्रणाली र नेपालको परिवेश, नेपालले गरेका प्रतिबद्धता र प्रगतिको समीक्षा र आगामी कार्यदिशा जस्ता विषय समेटेर यो लेख तयार गरीएको छ ।

(क) खाद्य प्रणालीको अवधारणा र अवस्था

चित्र १: खाद्य प्रणालीको अवयवहरू

चित्र १ मा उल्लेख भए अनुसार खाद्य प्रणालीले उत्पादन देखि प्रशोधन, भण्डारण, बजार व्यवस्था, वितरण लगायत खाद्य शृंखलाका विभिन्न चरण हुँदै उपभोक्ताको भान्सा अर्थात् उपभोगको अवस्था तथा विसर्जन (Waste management) समेत समेट्दछ । यसलाई आली देखि थाली तथा गोठ देखि ओठ बिसर्जन सम्म पनि भन्न सकिन्छ । खाद्य प्रणाली बृहद् अवधारणा भएकोले यसमा बहुक्षेत्रीय, बहुसरोकारवालाको संलग्नता रहेको पाईन्छ । खाद्य प्रणालीले समग्रमा हाम्रो जनजीवन, स्वास्थ्य, खाद्य सुरक्षा र पोषण आर्थिक, सामाजिक तथा वातावरणीय सबै क्षेत्रमा प्रभाव पार्दछ ।

दिगो तथा आदर्श खाद्य प्रणालीबाट अपेक्षा

खाद्य प्रणाली दिगो र आदर्श भएको खन्डमा निम्नलिखित अवस्थाहरूको अपेक्षा गरिएको हुन्छ ।

- ◆ खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता (Ensuring food security)
- ◆ दिगो कृषिको प्रवर्धन (Promoting sustainable agriculture)
- ◆ खाद्यको हानी तथा क्षति न्यूनता (Reducing food loss and waste)
- ◆ स्थानीय अर्थतन्त्रलाई सहयोग (Supporting local economies)
- ◆ आहार विविधता प्रोत्साहन (Encouraging dietary diversity)
- ◆ पौष्टिक खाद्य सुपथ मूल्यमा उपलब्धता र पहुँचमा सुनिश्चितता (Ensuring affordability and accessibility of nutritious food)
- ◆ खाद्य स्वच्छतामा बढोत्तरी (Enhancing food safety)
- ◆ सामाजिक समता र समतामूलक आम्दानीलाई बढावा (Fostering social equity and equitable income)
- ◆ शिक्षा र चेतनाको प्रवर्धन (Promoting education and awareness)
- ◆ उत्थानशीलता र अनुकूलन (Resilience and adaptation)
- ◆ दिगो विकासका लक्ष्य प्राप्ति (Achieving SDGs)

खाद्य प्रणाली शिखर सम्मेलन २०२१

संयुक्त राष्ट्रसंघले आगामी एक दशकमा दिगो विकासका १७ वटै लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सम्पूर्ण सदस्य राष्ट्रहरूलाई विद्यमान खाद्य प्रणालीको विश्लेषण, विवेचना र त्यसको आधारमा रूपान्तरणका कार्यक्रमहरू नीतिहरू पहिचान गरी कार्यान्वयन गर्न आह्वान गर्दै संयुक्त राष्ट्र संघीय खाद्य प्रणाली शिखर सम्मेलन २०२१ को आयोजना गरेको थियो । यस सम्मेलनले खाद्य प्रणालीलाई दिगो विकासका लक्ष्यहरू प्राप्तिका प्रयासमा तीव्रता ल्याउने (SDG Accelerator) को रूपमा पहिचान गरीएको सन्दर्भमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण आवश्यक रहेको विषयमा छलफल गरी अगाडि बढाएको देखिन्छ ।

खाद्य प्रणाली शिखर सम्मेलन र नेपाल

नेपालको सन्दर्भमा जम्मा १२ वटा राष्ट्रिय तथा प्रादेशिक खाद्य प्रणाली सम्वादहरूबाट खाद्य प्रणाली दिगो नहुनाका कारणहरू पहिचान गरी खाद्य प्रणाली रूपान्तरण आवश्यक रहेको निष्कर्ष निकालिएको थियो । यसका साथै नेपालमा सन् २०३० सम्ममा हाम्रो खाद्य प्रणालीलाई अभि बढी समतामूलक (Equitable), उत्थानशील (Resilient) र दिगो (Sustainable) कसरी बनाउने भन्ने आगामी दिनका कार्ययोजना तथा प्रतिवद्धताहरू पहिचान गरीएको छ । प्रतिवद्धता प्राप्तिका लागि समन्वयात्मक प्रयास गर्न १२ वटा खाद्य प्रणाली संवादका निष्कर्षको आधारमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको रणनीतिक योजना तर्जुमा गरीएको र यो नेपाल सरकारबाट स्वीकृतिको चरणमा रहेको छ ।

ख) खाद्य प्रणाली र नेपालको परिवेश

नेपालको सन्दर्भमा खाद्य प्रणालीको परिवेशलाई उत्पादन र उत्पादकत्व, बजार र वितरण एवम् उपभोगको दृष्टिकोणबाट यहाँ प्रस्तुत गरीएको छ ।

उत्पादन र उत्पादकत्व

प्रमुख बाली एवम् वस्तुहरूको उत्पादकत्वमा वृद्धि पाईएको छ । त्यस्तैगरी सन् २०२० मा कृषि क्षेत्रमा जलवायु जोखिमको प्रत्यक्ष आर्थिक लागत कुल गार्हस्थ उत्पादनको १.५ प्रतिशत देखि २ प्रतिशत बराबर रहेको (National Adaptation plan (२०२१-२०५०), (Ministry of Forest and Environment, २०२२) देखिन्छ भने सन् २०००

देखि २०१९ को अवधिमा वन क्षेत्र १.७ प्रतिशत बढेको र कृषि क्षेत्र २.१ प्रतिशत घटेको देखिन्छ तथा विश्वका १० वटा तीव्र गतिमा शहरीकरण भएका दशवटा मुलुकहरूमध्ये नेपाल एक (National Land Cover Monitoring System of Nepal, २०२२, MoFE) रहेको देखिन्छ ।

बजार / वितरण

बजार विवरणको सन्दर्भमा धान/चामल, गहुँ, मकै, फलफूल र तरकारी जस्ता कृषि वस्तुहरूको आयात बढिरहेको देखिन्छ भने केहि कृषि वस्तुहरू जस्तै अलैंची, जुट, चिया, अदुवा जस्ता थोरै कृषि वस्तुहरूको मात्र निर्यात हुने गरेको देखिन्छ ।

उपभोग

नेपालको सन्दर्भमा खाद्य प्रणालीको परिवेशलाई उपभोगको दृष्टिकोणबाट यहाँ प्रस्तुत गरीएको छ ।

उपभोगको सन्दर्भमा नेपालीहरूको कूल खर्चमध्ये खाद्यान्नमा हुने खर्च (औसत) ५३ प्रतिशत (NLSS ४) रहेको पाईएको छ । त्यस्तै मूल्यवृद्धिको सन्दर्भमा २०८० माघमा खाद्य तथा पेय पदार्थ समूह अन्तर्गतका खाद्य तथा खाद्यजन्य पदार्थ उपसमूहको ९.०६ प्रतिशतको मूल्यवृद्धि रहेको (देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैक, २०८० फागुन २७) खानाको पहुँचको सन्दर्भमा शक्ति मात्र प्रदान गर्ने खानामा ९९ प्रतिशत परिवारको पहुँच भएपनि स्वस्थ खानामा ४५ प्रतिशतको मात्र पहुँच रहेको एक अध्ययन (Fill the Nutrient Gap Nepal, NPC/WFP, २०२१) ले जनाएको छ । यतिमात्र होईन खाद्य खेर जाने प्रवृत्ति पनि डरलाग्दो देखिएको छ एक अध्ययनले जनाए अनुसार नेपालमा प्रतिवर्ष प्रतिव्यक्ति ७९ केजी खाद्य खेर जाने (Food waste Index Report, २०२१ UNEP) गरेको छ । उपभोगमा जनसंख्या वृद्धिदर, स्थानीय तहको जनसंख्या वितरण, विदेश पलायन र कृषि क्षेत्रमा आवद्ध रहेको जनसंख्या आदिले प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस सम्बन्धी केही तथ्यांकहरू तल प्रस्तुत गरीएको छ ।

- ◆ ३४ वटा जिल्लामा वार्षिक जनसंख्या वृद्धिदर घटेको बाँभो जमीन बढ्दै गईरहेको
- ◆ स्थानीय तहहरूमा जनसंख्या घट्दो अवस्था रहेको छ । वि.सं २०७८ मा ५६.३० प्रतिशत गाउँपालिका र २३.५५ प्रतिशत नगरपालिकाको जनसंख्या घटेको
- ◆ विदेशमा वसोवास गर्ने २१.९० लाख रहेको पाईएको छ । विदेशमा काम गर्न जाने बहुसंख्यक युवाहरू भएकोले कृषिमा युवाहरूको संलग्नता घट्दै गईरहेको पाईएको छ ।
- ◆ ५२ प्रतिशत जनसंख्या कृषिमा आबद्ध रहेको पाईएको छ । कृषक परिवारका १० वर्ष उमेर पुगेका सदस्यहरू मध्ये को मुख्य पेशा कृषि रहेको (राष्ट्रिय कृषि गणना २०७८)
- ◆ नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०२२ मा ५ वर्षमुनिका बालबालिका हरूको कुपोषणको अवस्था दर्शाईएको छ । समग्रमा सन १९६६ को तुलनामा कुपोषणका अवस्था घटेको पाईए पनि अझै काम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

तालिका १: ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको कुपोषणका अवस्था

	कुपोषणको अवस्था		घटबढ
	सन् १९९६	सन् २०२२	
पुङ्कोपना	५७ प्रतिशत	२५ प्रतिशत	घटेको
कम तौल	४२ प्रतिशत	१९ प्रतिशत	घटेको
ख्याउटेपन	१५ प्रतिशत	८ प्रतिशत	घटेको

माथी उल्लेखित सन्दर्भ बाहेक पनि उपभोगको सन्दर्भमा केही बहुपक्षीय चुनौती रहेको देखिन्छ । नेपालमा खाद्यमा कीटनाशक विषादी एवं हर्मोन तथा एन्टिबायोटिकको अधिक प्रयोग रहेको देखिन्छ साथै जलवायु जन्य जोखिमको पक्षमा नेपाल विश्वभरिका १२ औं जोखिमयुक्त मुलुक (Global Climate Risk Index २०२१) देखिन्छ, खाद्य सुरक्षित जनसंख्या: ८७ प्रतिशत देखिन्छ । यस्ता चुनौतीका बाबजुद समग्रमा खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ र नियमावली २०८० कार्यान्वयनको चरणमा रहेको र प्रगति उत्साहजनक भएपनि थप प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(ग) नेपालले गरेका प्रतिबद्धता

नेपालको प्रतिबद्धता शिखर सम्मेलन २०२१ पछि प्रत्येक २ वर्षमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका सन्दर्भमा भएका प्रगति प्रस्तुत गर्ने प्रावधान अनुरूप सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट सन् २०२३ जुलाई २४-२६ मा रोममा भएको United Nations Food System Summit मा नेपाली प्रतिनिधि मण्डलको नेतृत्व गर्नु भएको थियो ।

उक्त सम्मेलनमा अल्प विकसित राष्ट्रहरूको समूहको अध्यक्षको हैसियतले सम्मेलनको उद्घाटन सत्र, “High Level Session on School Meals” र “Food Systems Transformation in Practice” सत्रलाई सम्बोधन गर्दै सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूले नेपालको संविधानको प्रावधान अनुरूप खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐनमा आधारित हुँदै समतामूलक, उत्थानशील तथा दिगो खाद्य प्रणाली प्राप्त गर्न खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको रणनीतिक योजना तयार गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरीरहेको बताउँदै रूपान्तरणका लागि भावी प्रतिबद्धता व्यक्त गर्नु भएको थियो । उक्त प्रतिबद्धताहरू तल प्रस्तुत गरीएको छ ।

- ◆ विद्यालय दिवा खाजा (School Meals) बालबालिकाको पोषण तथा शैक्षिक गुणस्तरमा प्रत्यक्ष योगदान दिने सन्दर्भमा स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा (Home grown school meals) विस्तार गर्ने ।
- ◆ जलवायु परिवर्तनको असरको सामना गर्नका लागि उत्थानशीलता अभिवृद्धि गर्ने र उत्पादकत्व बढाउन साना किसानहरूलाई प्रविधि, मल, बजार, बाली विविधीकरण, वित्तीय सहयोग र पूर्वाधारहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- ◆ स्वास्थ्य, कृषि, खाद्य सुरक्षा र पोषणमा खाद्य सुशासन र नीतिगत सुसंगतता सुधार तथा दिगो खाद्य प्रणाली निर्माणका लागि एक महत्वपूर्ण कानुनी प्रावधानको रूपमा रहेको खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ को कार्यान्वयन गर्ने ।
- ◆ खाद्य योजना निर्माण, किसानको वर्गीकरण, खाद्य असुरक्षित घरधुरीको पहिचान, खाद्य प्रणाली रूपान्तरण प्रक्रियाको स्थानीयकरण, संस्थागत संरचनाको स्थापना तथा सबलीकरणबारे नेपालका प्रतिबद्धता र प्राथमिकता प्रस्तुत भएको (माननीय कृषि मन्त्रीज्यू) ।
- ◆ खाद्य प्रणाली रूपान्तरण रणनीतिक योजना सबै विकास साभेदारले योगदान गर्ने ।
- ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐनको कार्यान्वयनका लागि खाद्य सुरक्षा सूचना केन्द्रको सबलीकरण गर्ने ।
- ◆ खाद्य सुशासन र कृषि, स्वास्थ्य, खाद्य सुरक्षा तथा पोषणका नीति बीच तादात्म्यताका लागि ऐनको कार्यान्वयनमा तिब्रता ल्याउनेबारे प्रतिबद्धता प्रस्तुत भएको (राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्यज्यू खाद्य प्रणाली रूपान्तरण निर्देशक समितिको राष्ट्रिय संयोजक) ।
- ◆ कृषि तथा खाद्य प्रणाली राष्ट्रिय अनुकूलन योजना तथा नीतिहरूमा समावेश गर्ने, आय बृद्धि, हरित गृह ग्याँस उत्सर्जन कम गर्न, उत्थानशीलता बृद्धि गर्न कृषि तथा खाद्य प्रणाली नीतिको पुनरावलोकन गर्ने, श्रोत परिचालन तथा विज्ञान र नविनताबारे COP २८ मा नेपालको प्रतिबद्धता रहेको ।

हालका क्रियाकलापहरू तथा प्रगति

माथि उल्लेखित प्रतिबद्धताका सन्दर्भमा हालसम्म भएका क्रियाकलापहरू तल प्रस्तुत गरीएको छ ।

- ◆ राष्ट्रिय योजना आयोग खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको कार्ययोजना स्वीकृत भइ कार्यान्वयन भईरहेको ।
- ◆ खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको रणनीतिक योजना मन्त्रिपरिषदमा स्वीकृतीको अन्तिम चरणमा रहेको ।
- ◆ राष्ट्रिय योजना आयोगले संयुक्त राष्ट्र संघका खाद्य तथा कृषि संगठन र विश्व खाद्य कार्यक्रमको प्राविधिक सहयोगमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको रणनीतिक योजनालाई स्थानीयकरण गर्ने कार्यको शुरूवात गरेको छ ।
- ◆ सातै प्रदेशका सातवटा स्थानीय तहमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको रणनीतिक योजना तर्जुमा गरी गाउँ/नगर पालिकाको कार्यपालिकाबाट स्वीकृति भई piloting को रूपमा कार्यान्वयनमा रहेको र थप ७ वटा स्थानीय तहमा आगामी आ. व. बाट शुरूवात गर्ने योजना रहेको ।
- ◆ क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बैठकहरूमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका प्रतिबद्धतामा भएको प्रगति नियमित रूपमा नेपालको तर्फबाट प्रस्तुत भईरहेको ।
- ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता नियमावली २०८० स्वीकृति भई कार्यान्वयनमा रहेको ।
- ◆ विगत तीन वर्ष देखि खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका क्रियाकलापमा प्राथमिकता दिन वार्षिक बजेट तथा योजना तर्जुमा मार्गदर्शनमा उल्लेख ।
- ◆ सोन्हौं योजनामा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण र खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख रणनीति रहेको ।
- ◆ स्थानीय उत्पादनमा आधारित विद्यालय दिवा खाजाको विस्तार भई रहेको ।

(घ) खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका Action Tracks (AT) हरू

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा ५ वटा कार्यक्षेत्र पहिचान गरीएको मा नेपालको सन्दर्भमा खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५ समेतलाई समेटी छ वटा कार्यक्षेत्र निर्धारण गरी अगाडि बढेको अबस्था रहेको छ । यी ६ वटा कार्यक्षेत्र हरूलाई कार्यान्वयन गर्न ३२ निकायहरू (नेपाल सरकार, राष्ट्र संघीय निकायहरू, गैसस, विकास साझेदारहरू, निजी क्षेत्र आदी) को संयुक्त प्रयास रहेको छ र यसको कार्यान्वयनमा सन् २०२२ देखि २०२४ सम्ममा १४२ मिलियन डलर वरावरका १०६ वटा भन्दा बढी आयोजना र कृषकलापहरू सञ्चालनमा आएका छन् ।

Action Tracks हरूमा भएका मुख्य कार्यहरू:

AT 1: सबैका लागि सुरक्षित र पौष्टिक खानामा पहुँच सुनिश्चित (Activites/Projects २४)

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा कार्यक्षेत्र मध्ये पहिलो कार्यक्षेत्र का प्रमुख कार्यहरू तल उल्लेख गरीएको छ ।

- ◆ खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर ऐन, २०८१ संघीय संसद बाट पारित भएको ।
- ◆ पोषण सुरक्षाको लागि "एक घर, एक बगैचा" र "एक वार्ड, एक नर्सरी कार्यक्रम" (स्थानीय तहमा रहेका छन्)
- ◆ विद्यार्थी केन्द्रित कृषि कार्यक्रम "सिक्दै, कमाउँदै" (स्थानीय तहमा रहेका छन्)
- ◆ स्थानीय पोषणयुक्त खाद्यान्नको लागि स्थानीय सरकारहरूलाई खाद्य बैंक र खाद्य भण्डारण सञ्चालनमा सहयोग । (प्रदेश सरकार द्वारा संचालनमा छन् ।)
- ◆ सबै प्रदेशमा प्रादेशिक खाद्य सुरक्षा सुचना केन्द्रहरू स्थापना गरीएको । (प्रदेश सरकार द्वारा संचालनमा छन् ।)

AT 2: दिगो उपभोग ढाँचामा परिवर्तन (Activites/Projects 22)

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा कार्यक्षेत्र मध्य दोश्रो कार्यक्षेत्र का प्रमुख कार्यहरू तल उल्लेख गरीएको छ :

- ◆ विद्यालय पोषण कार्यक्रम : सुदुरपश्चिम र कोशी प्रदेशमा विद्यालय शिक्षा मार्फत स्वस्थ आहार खानपान व्यवहारको प्रवर्धन

- ◆ विद्यालय खाजा कार्यक्रम: बजेट ने. रू. ८ अर्ब ४६ करोड ९० लाख (२०२४/२५)
- ◆ जुम्ला र सुर्खेतमा स्थानीय उत्पादनमा आधारित विद्यालय खाजा (HGSE) को शुरुवात
- ◆ एन्टिमाईक्रोबियल प्रतिरोधको राष्ट्रिय कार्य योजना (AMR) २०२४-२०२८ अनुमोदन र कार्यान्वयन शुरु
- ◆ कोदो सहित पौष्टिक रैथानै बालीको प्रवर्धन

AT 3: प्रकृति मैत्री उत्पादन बढाउने (Activites/Projects 15)

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा कार्यक्षेत्र मध्य तेश्रो कार्यक्षेत्र का प्रमुख कार्यहरू तल उल्लेख गरीएको छ ।

- ◆ भू-उपयोग नियमावली २०२२ र भू-उपयोग कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका २०२४ स्वीकृत भई भूउपयोग क्षेत्रीय नक्सा तयार गरी स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरीएको छ ।
- ◆ जलवायु स्मार्ट र दिगो कृषि र खाद्य प्रणाली अभ्यासहरूको विकास र प्रवर्धन
- ◆ जलवायु स्मार्ट गाउँको प्रवर्धन
- ◆ बाली उत्पादन विविधीकरण र करेसावारी बगैचाको विविधीकरण
- ◆ रैथाने स्थानीय खाद्य प्रणाली मूल्याङ्कन र प्रवर्धन
- ◆ प्रांगारिक र पारिस्थितिक प्रणालीमा आधारित कृषिको प्रवर्धन

AT 4: समतामूलक जीविकोपार्जनलाई अगाडी बढाउने (Activites/Projects 14)

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा कार्यक्षेत्र मध्य चौथो कार्यक्षेत्र का प्रमुख कार्यहरू तल उल्लेख गरीएको छ ।

- ◆ न्युनतम मासिक ज्याला श्रमको भुक्तानी रू १७३०० निश्चित गरीएको र सामाजिक सुरक्षा कोषमा लाभार्थीको संख्या बढेर करिब २५ लाख पुगेको
- ◆ साना महिला कृषकहरूलाई स्थानीय उत्पादनमा आधारित विद्यालय खाजा कार्यक्रम (HGSE) र उद्यमशिलतासँग जोडने तथा सो कार्यक्रम मार्फत स्थानीय मूल्य श्रृंखलामा जोडने
- ◆ सीमान्तकृत र अल्पसंख्यक समूहको लागि कृषि उत्पादन र कृषि व्यवसायको लागि सहूलियतपूर्ण ऋण र जीविकोपार्जन सुधारको लागि वित्तमा पहुँच
- ◆ गरीव जोखिममा परेका र खाद्य असुरक्षित समूहहरूको पहिचानको लागि कार्यक्रम र नीति सहितको खाद्य सुरक्षा म्यापिङ र अनुगमन ।

AT 5: विपद तथा जोखिममा उत्थानशिलता विकास (Activites/Projects 15)

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा कार्यक्षेत्र मध्य पाँचौँ कार्यक्षेत्र का प्रमुख कार्यहरू तल उल्लेख गरीएको छ ।

- ◆ पालिकास्तरमा कृषि मौसम सूचना केन्द्र स्थापना ।
- ◆ गण्डकी प्रदेशमा कृषि मौसम सम्बन्धी सूचना प्रवाह
- ◆ तयारी र प्रारम्भिक चेतावनी पद्धति, प्रतिक्रिया र रिक्भरी संयन्त्र

AT 6: खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन - दिगो खाद्य प्रणालीको लागि कानूनी ढाँचा (Activites/Projects 16)

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा कार्यक्षेत्र मध्य छैठौँ कार्यक्षेत्र का प्रमुख कार्यहरू तल उल्लेख गरीएको छ ।

- ◆ मन्त्रिपरिषदले खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ र नियमावली, २०८० लाई अनुमोदन गरेको छ ।
- ◆ कर्णाली प्रदेशले प्रादेशिक खाद्य अधिकार तथा सम्प्रभुता ऐन, २०७७ र नियमावली, २०७९ स्वीकृत गरेको छ ।

- ◆ सुदूरपश्चिम, गण्डकी, मधेश र कोशी प्रदेशहरूले प्रादेशिक खाद्य परिषद् गठन गर्न निर्देशिका स्वीकृत गरेको छ ।
- ◆ लुम्बिनी प्रदेशले प्रादेशिक खाद्य अधिकार ऐनको मस्यौदा गर्ने प्रकृत्यामा रहेको छ ।
- ◆ खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता ऐनको स्थानीयकरण गर्ने ।

(ङ) आगामी कार्यदिशा

- ◆ खाद्य प्रणाली रूपान्तरण रणनीतिक योजना लाई मन्त्रिपरिषदबाट स्वीकृति गरी स्थानीयकरण गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणाली रूपान्तरण रणनीतिक योजनाका कार्यक्रमहरू तीनै तहका सरकारका तथा विकास साभेदारका बार्षिक योजनामा समावेश गर्ने / गराउने ।
- ◆ खाद्य शिखर सम्मेलन सन् २०२१ का सन्दर्भमा सम्बन्धित मन्त्रालय र विकास साभेदारबाट खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका लागि प्रस्तुत प्रतिबद्धताको प्रगतिबारे राष्ट्रिय योजना आयोगबाट समीक्षा गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणाली रूपान्तरण तथा खाद्य सुशासनका लागि खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- ◆ सोन्हौं योजनामा रहेको खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका क्रियाकलाप र खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- ◆ स्थानीय उत्पादनमा आधारित दिवा खाजा (Home grown school meals) सुनिश्चितता गर्ने ।
- ◆ उत्थानशील कृषि अभ्यासहरू लागू गर्ने तथा जलवायु परिवर्तन र अन्य प्रकोप अनुकूलन क्षमताको सुदृढीकरण गर्ने
- ◆ साना किसानहरूलाई प्रविधि, मल, बजार, बाली विविधीकरण, वित्तीय सहयोग र पूर्वाधारमा पहुँच सुनिश्चितता
- ◆ खाद्य अधिकार र खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ को प्रभावकारी कार्यान्वयन
- ◆ सुपथ, स्वच्छ र पौष्टिक खाद्य पहुँचका लागि दिगो खाद्य शृंखला विकास गर्ने
- ◆ खाद्य प्रणालीका सरोकारवाला पक्षहरू (संघ, प्रदेश एवम् स्थानीय तह; नागरीक समाज, विकास साभेदार) बीच हातेमालो गर्दै प्रभावकारी सहकार्य सहित अगाडि बढ्ने ।
- ◆ आगामी सन् २०२५ मा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका पक्षमा भएका प्रगतिको समन्वयात्मक रूपमा समीक्षा तथा प्रतिवेदन कार्यको तयारी गर्दै जाने ।
- ◆ रूपान्तरणका प्रयासका लागि आवश्यक वित्तीय श्रोत परिचालनका लागि Joint SDG Funds लगायतमा पहलकदमी गर्ने ।

२.१.१.२ प्रदेशस्तरीय खाद्य प्रणालीमा कृषि मन्त्रालयबाट भएका कार्यहरू

घनश्याम चौधरी

महाशाखा प्रमुख बाली संरक्षण निर्देशक), खाद्य सुरक्षा तथा कृषि व्यवसाय प्रवर्धन महाशाखा

कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, राप्ती उपत्यका-देउखुरी, नेपाल

पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा राज्यका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण पक्ष हो । नेपाल राज्यले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा, संविधान तथा राज्यका कानूनहरू मार्फत सुनिश्चित गरेको छ । साथै विभिन्न अन्तराष्ट्रिय सन्धी तथा सम्झौता समेत गरेको अवस्था छ । यिनै प्रावधानहरू अनुरूप लुम्बिनी प्रदेशको पनि प्रदेश भित्र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान पुर्याउनु पर्ने दायित्व हुन आउँछ । यसै लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग तथा कृषि भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, तथा वेल्डहंगरहिल्फे (WHH) तथा यसका साभेदारहरू - कपिलवस्तु इन्टिग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेस, कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र, नेपाल ग्रामीण पुननिर्माण संस्था र फरवार्ड नेपालसँगको सहकार्यमा प्रदेशमा खाद्य तथा पोषण अवस्था, कमजोर पक्षहरू, अवसर तथा चुनौतीहरू समेटी "सबैका लागि स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यमा सुनिश्चितता विषयक खाद्य प्रणाली संवाद" कार्यक्रममा प्रस्तुती गर्ने उद्देश्यले यो प्रस्तुति तयार गरीएको हो ।

प्रदेश कृषिको परिचयात्मक विवरण

कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा २३.९५ प्रतिशत योगदान रहेको र ६०.४ प्रतिशत जनसत्त्या आबद्ध रहेको कृषि क्षेत्रको आर्थिक समृद्धि हासिल भएमा समग्र अर्थतन्त्रको विकास गर्न सकिन्छ । लुम्बिनी प्रदेशमा रहेको कुल ११४१९०२ घरपरिवार मध्ये ७६५०९२ (६७.०%) कृषक घरपरिवार रहेको छ । प्रदेश कृषिको कुल राष्ट्रिय ग्राहस्थ उत्पादनमा १४.३% र प्रादेशिक कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा २९.६% योगदान रहेको छ । उच्च र समावेशी आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुर्याउने क्षेत्र भएकोले यसको वैज्ञानिक ढंगले सुधार तथा रूपान्तरण गर्ने विगतका प्रयासहरूलाई सघन बनाई उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा योगदान पुर्याउनु पर्दछ ।

एक उच्च पहाड, पाँच मध्यपहाड तथा छ तराईका जिल्ला रहेको लुम्बिनी प्रदेशमा १०९ वटा स्थानीय तह रहेका छन् । यस प्रदेशको ३.१ प्रतिशत भूभाग उच्च हिमाल, ९.१ प्रतिशत भूभाग उच्च पहाड, ३२.२ प्रतिशत भूभाग मध्य पहाड, २७.९ प्रतिशत भूभाग तराई क्षेत्र रहेको छ । समग्र प्रदेशको कुल क्षेत्रफल २२२८८०० हे. राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षण क्षेत्रहरूबाहेक यस प्रदेशको क्षेत्रफल १७८९३२५ हे. मध्ये खेती योग्य क्षेत्रफल ६७९६१३ हे. (३७.९८%) रहेको छ । यस मध्ये ५३५३५१ हे. (७९%) क्षेत्रफलमा खेती गर्ने गरीन्छ । कुल खेती गरीएको क्षेत्रफल मध्ये २४५५४१ हे. (४५.९%) हे.मा सिँचाइको पहुँच रहेको छ । प्रादेशिक कृषि उत्पादनको विवरण तल तालिका १ मा र पशुपन्छी तथा मत्स्य उत्पादन सम्बन्धी विवरण तालिका २ मा प्रस्तुत गरीएको छ ।

तालिका १ बाली क्षेत्रफल, उत्पादन तथा राष्ट्रिय उत्पादनमा योगदान (आ.व. २०७९/८०)

क्र.सं.	बाली	क्षेत्रफल (हे.)	उत्पादन (मे.टन)	राष्ट्रिय उत्पादनमा योगदान (%)
१	खाद्यान्न बाली	६१२१४३	२१२४९७०.२	१९.७३
२	तेलहन बाली	६०५६६	६४४५३.२	२२

३	दलहन बाली	६६८७४	६८००२.९	१७
४	तरकारी बाली	४३२२३	५५८८८२.२	१३
५	फलफूल बाली	२०३८८	२३०१३३.३	१६
६	आलु	२४१०७	३७५३९१.१	११

स्रोत: कृषि विकास निर्देशनालय, प्रगति विवरण २०८०/८१

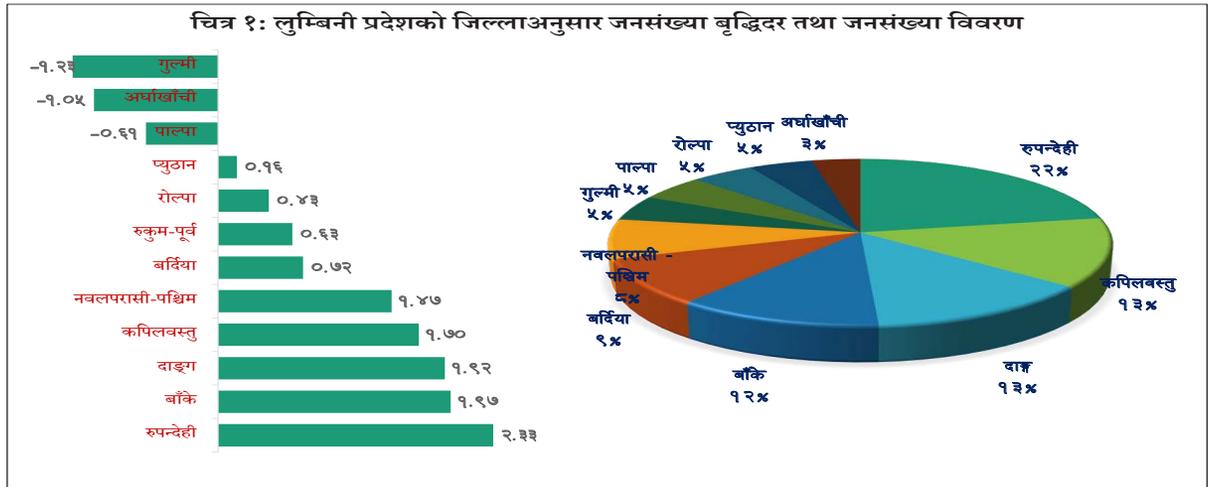
तालिका २ पशुपन्छी तथा मत्स्य उत्पादन विवरण

विवरण	बस्तु	परिमाण	योगदान (%)
दुध (मे.टन)	गाई	२१३६८८	४०.६%
	भैसी	३१२४८१	५९.४%
	जम्मा	५२६३७०	
मासु (मे.टन)	राँगा/भैसी	४०६४४	४२.१%
	भेडा/थुमा	५२३	०.५%
	वोका/खसी	२३९७३	२४.८%
	सुगुर/वंगुर	७३१२	७.६%
	कुखुरा	२२५०५	२३.३%
	हाँस	४०८	०.४%
	जम्मा	९६५८०	
माछा (मे.टन)	माछा	१६६२३	
छुर्पी (मे.टन)	छुर्पी	१५	
अण्डा (००० गोटा)	कुखुरा	२२११३८	९८%
	हाँस	४३८९	२%
	जम्मा	२२५५२७	

Source; DoLFD Progress Report_2080/081

जनसंख्या अवस्था

खाद्य प्रणालीमा महत्वपूर्व प्रभाव पर्ने पक्ष त्यस क्षेत्रको जनसंख्या बृद्धिदर तथा बसाई सराई पनि हो। राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को लुम्बिनी प्रदेशको जनसंख्याको अवस्था हेर्ने हो भने क्रमशः रूपन्देही बाँके दाङ कपिलवस्तु र नवलपरासी पश्चिमको बढी रहेको देखिन्छ भने पहाडी जिल्लाको जनसंख्या बृद्धिदर घटिरहेको देखिन्छ। अर्घाखाँची र पाल्पा जिल्लाको जनसंख्या बृद्धिदर नकरात्मक देखिन्छ। यसरी रूपन्देही कपिलवस्तु दाङ बाँके र बर्दियाको मात्र जनसंख्या हेर्ने हो भने यी जिल्लाको जनसंख्या १० प्रतिशत भन्दा बढी छ र समग्रतामा हेर्दा दुई तिहाई संख्या देखिन्छ। लुम्बिनी प्रदेशमा जनसंख्याको वितरण निकै गम्भिर देखिन्छ।

प्रदेशको उत्पादनले खाद्यवस्तुको उपलब्धताको अवस्था

लुम्बिनी प्रदेशको बालीबाट उपलब्ध खाद्य वस्तुलाई राष्ट्रिय जनगणना २०७८ मा उल्लिखित जनसंख्या प्रक्षेपित ५२४९८९३ अनुसार खाद्य उपलब्धता हेर्दा खाद्यान्नमा प्रदेश आत्मनिर्भर रहेको देखिन्छ भने दलहन, तेलहन, तरकारी र फलफूलमा अर्ध आत्मनिर्भर भैनसकेको देखिन्छ। त्यसै गरी दुध र माशुमा आत्मनिर्भर देखिन्छ भने अण्डा र माछामा प्रदेशको उत्पादनबाट आत्मनिर्भर हुन सकेको अवस्था भैसकेको छैन। यस सम्बन्धि विस्तृत विवरण तल तालिका ३ र ४ मा राखिएको छ।

तालिका ३ लुम्बिनी प्रदेशको बाली उत्पादनबाट खाद्यवस्तु उपलब्धता अवस्था

कृषिजन्य पदार्थ	प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष सिफारिस के.जी.मा*	प्रति व्यक्ति प्रति वर्ष उपलब्धता के.जी.मा (हालको अवस्था)
खाद्यान्न	१९१*	२८०.२
तरकारी	१००*	८०.५
फलफूल	३०*	२८.८
दलहन	२६*	९.६
तेलहन	१६*	४.४

(*Ref. Source: ICMR, 1985; WHO, 1986)

सन्दर्भ स्रोत; प्रगति विवरण २०८०/८१, कृषि विकास निर्देशनालय

तालिका ४ लुम्बिनी प्रदेशको पशुपन्छी तथा मत्स्य उत्पादनबाट खाद्यवस्तु उपलब्धता अवस्था

Product	Unit	Min. standard	Availability
Milk	Lit/person/Yr	91*	106
Meat	Kg/person/Yr	14*	21.7
Fish	Kg/person/Yr.	7.5*	3.76
Egg	No./person/Yr	48*	44

(*Ref. Source: ICMR, 1985 ; WHO, 1986)

सन्दर्भ स्रोत; प्रगति विवरण २०८०/८१, पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास निर्देशनालय

पोषण सूचकमा लुम्बिनी प्रदेश

लुम्बिनी प्रदेशको पोषण सूचकहरूको अध्ययन गर्दा राष्ट्रिय आँकडा तथा दिगो विकास लक्ष्यले निर्धारण गरेको लक्ष्य सँग तुलना गर्ने हो भने निकै पछाडी परेको देखिन्छ । नेपाल जनसंख्यिक सर्वेक्षण, २०२२ अनुसार पाँच वर्ष मुनिको पुङ्को पना र ख्याउटेपना राष्ट्रियस्तरभन्दा कमजोर देखिन्छ भने अन्य प्रदेश सँग तुलना गर्दा क्रमशः चौथो र सातौँ स्थानमा पर्दछ । त्यसै गरी कमतौल र रक्तअल्पता सूचकमा पनि लुम्बिनी प्रदेश कमजोर देखिएको अवस्था छ । दुबै सूचकमा लुम्बिनी प्रदेश राष्ट्रिय अवस्थाभन्दा कम तथा छैटौँ स्थानमा पर्दछ । त्यसैले लुम्बिनी प्रदेश सरकार र यस प्रदेशमा रहेका स्थानीय तहहरूले आ आफ्नो क्षेत्रमा विशेष प्राथमिकतामा राखेर यि सूचकहरू प्रवर्धनात्मक तथा उपचारात्मक कार्यक्रमहरू सबै सरोकारवाला सहितको एकीकृत योजना लागू गर्नुपर्ने आवश्यक देखिन्छ ।

तालिका ५: पोषण सूचकमा लुम्बिनी प्रदेशको अवस्था

क्र.सं.	सूचक	लुम्बिनी प्रदेश (%)	राष्ट्रिय (%)	सन् २०३० को SDG लक्ष्य (%)	कैफियत
१	पुङ्को पना	२५	२४.८	१५	प्रदेशहरूको तुलना गर्दा चौथो
२	ख्याउटेपना	१६	७.७	४	सातौँ
३	कमतौल	२३	१८.७	१०	छैटौँ
४	५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा रक्तअल्पता अवस्था	४९	४३	?२५	छैटौँ
५	प्रजनन उमेरका (१५-४९) वर्षका महिलामा रक्तअल्पता अवस्था	४४	३३	?२५	छैटौँ

Source: Nepal Demographic Health Survey, 2022

प्रदेश खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका लागि पहिचान गरीएका छ वटा कार्य क्षेत्र (Action Track) मा भएको उपलब्धी खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको प्रक्रिया तथा कार्यक्रमहरूलाई समग्र योजना तर्जुमामा मूलप्रवाहिकरण र प्रदेश तथा स्थानीय तहमा स्थानीयकरण अपरिहार्य भएको सन्दर्भमा प्रदेशस्तरीय खाद्य प्रणाली समीक्षा तथा योजना तर्जुमा गोष्ठी २३ मंसिर २०७९ मा (९ डिसेम्बर २०२२) संचालन गरी १४ आषाढ २०७८ (२८ जुन २०२१) को लुम्बिनी प्रदेश खाद्य प्रणाली संवादमा आगामी ३ वर्षमा गर्नु पर्ने भनी पहिचान गरीएका रणनीतिक कार्यक्रमहरू, ति कार्यक्रमहरूमा भएको उपलब्धीहरू तल अनुसूची १ मा उल्लेख गरीएको छ ।

सार संक्षेपः

लुम्बिनी प्रदेश, राज्यमा कृषि क्षेत्रमा सम्भावना बोकेको र राष्ट्रिय कृषि उत्पादनमा उल्लेख्य योगदान रहेको प्रदेश हो । यस प्रदेशमा विभिन्न बालीनाली तथा पशुपन्छीजन्य उत्पादन मार्फत खाद्य वस्तु उपलब्धतामा टेवा पुर्याइ रहेको छ । प्रदेश खाद्यान्न उपलब्धता, दुध र माशु उपलब्धतमा आत्मनिर्भर भए पनि अन्य बालीवस्तु उत्पादनमा आत्मनिर्भरताका लागि प्रदेश सरकारले कृषि व्यवसाय प्रवर्धन गर्न प्राथमिकता तोकी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिन्छ । संविधानले नागरीकको खाद्य तथा पोषण प्रतिको अधिकार सुरक्षित गर्न खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन २०७५ र खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी नियमावली २०८० तथा खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर ऐन २०८१ जारी गरेको छ । यस सम्बन्धमा प्रदेशको अधिकार र दायित्व समेत तोकिएको अवस्थामा प्रदेशमा यस सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था भैनसकेकोले त्यसका लागि पहल गर्न आवश्यक देखिएको छ । खाद्य तथा पोषण प्रणाली बहुपक्षिय र बहुसरोकारवाला सँग सम्बन्धित बिषय भएकाले संघीयस्तरमा योजना आयोगमा एउटा समर्पित एकाइ (Dedicated unit) को व्यवस्था गरी प्रदेश तथा स्थानीय तह र अन्य सरोकारवाला सँग समन्वय गरीरहेको छ । प्रदेशस्तरमा पनि प्रदेश योजना आयोग अन्तर्गत एउटा समर्पित एकाइ (Dedicated unit) खडा गरी प्रदेशको खाद्य प्रणाली कार्यान्वयन, समीक्षा तथा समन्वय गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

अनुसूची १

लुम्बिनी प्रदेश खाद्य प्रणाली संवाद १४ आषाढ २०७८ (२८ जुन २०२१) बाट आगामी ३ वर्षमा गर्नु पर्ने भनी पहिचान गरीएका रणनीतिक कार्यक्रमहरू र ती कार्यक्रमहरूमा भएका उपलब्धीहरू

कार्यक्षेत्र (Action Track) १. सबैका लागि स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्य पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

लक्ष्य	उपलब्धी
<ul style="list-style-type: none"> ◆ पशुजन्य आहारा र उत्पादनमा आत्मनिर्भर बन्नुपर्ने । ◆ स्वास्थ्य शिक्षाको प्रवर्धनका लागि आवश्यक पाठ्यक्रम निर्माण । ◆ यूवा उद्यमशीलता र कृषकहरूलाई आवश्यकताको आधार मा सहूलियत र प्रविधियुक्त बनाउने । ◆ दुध, मासु, अण्डा, उत्पादन, प्रशोधन र बजारीकरणका लागि दुध, मासु र अण्डा को उत्पादन प्रवर्धन र व्यवसायिकताको लागि उच्चस्तरीय अधिकार सम्पन्न बोर्ड निर्माण गर्ने । ◆ आवश्यकता र उत्पादनको आधारमा उत्पादन प्रवर्धन र आयात प्रतिस्थापन गर्नुपर्ने, खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूतिका लागि आयात निर्यातको आधारमा नीति निर्माण। ◆ स्वस्थ खाना स्वस्थ जिवन कार्यक्रम संचालन गर्ने । ◆ कृषिमा उद्योगमा आधारित मिसन कार्यक्रम लागु गर्ने । ◆ साना किसानहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति तथा कार्यक्रम सरकारले तय गर्ने । ◆ कृषि उपज उत्पादन प्रवर्धनमा वर्गिकरण र संरक्षण । ◆ समुदायका विपन्न किसानहरूलाई पहुँचका लागि समूह सहकारी मार्फत् अगुवा कृषक र अगुवा कृषकलाई पाठशालाको मार्फत स्वस्थ र स्वच्छ खानेकुरा बारे जानकारी दिने । ◆ साना किसानहरूलाई गुणस्तरीय सेवा प्रवाहमा सुधार र गुणस्तरीय उत्पादनमा जोड दिनुपर्ने । ◆ प्राङ्गारिक उत्पादन बारे जनचेतना AMR, Pesticide, Toxic उत्पादन चिन्ने जान्ने र खपत नगर्ने र अवज्ञा गर्ने । ◆ स्कुल पुरस्कार कार्यक्रम । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ खाद्यान्न भण्डारण गृह ३३ वटा, शीत भण्डार गृह निर्माण १९ वटा, बजार पूर्वाधार निर्माण १०२ वटा । ◆ स्वच्छ र स्वस्थ मासु उत्पादन एवम् बजारीकरणका लागि बुटवल उप महानगर पालिकासँगको सहकार्यमा पशु बधशाला निर्माण सम्पन्न । ◆ ढुवानी साधन सहूलियत, कृषि एम्बुलेन्स संचालन-३१, मिल्कट्याङ्कर-१२ । ◆ संकलन केन्द्र तथा बजार संरचनाहरू (मासु, दुध, माछा पसल)को निर्माण भएका । ◆ महिला लक्षित सहकारी कार्यक्रम र स्मार्ट कार्यक्रम, AMR Programme । ◆ संघ, प्रदेश र अन्य सरोकारवाला निकायहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम संचालन गरीएको । ◆ माटो व्यवस्थापन कार्यक्रम (भकारो सुधार, भर्मीकम्पोष्ट उत्पादन, ढँचा प्रवर्धन, प्राङ्गारिक मल प्रयोग) प्रत्येक जिल्लामा कार्यान्वयन भइरहेको) । ◆ प्रदेश खाद्य परिषद् स्थापनाको लागि मस्यौदा तयार गरीएको ।

कार्यक्षेत्र (Action Track) २. दिगो उपभोगको पद्धतिको अवलम्बन गर्ने ।

लक्ष्य	उपलब्धी
<ul style="list-style-type: none"> ◆ पशुजन्य आहारा र उत्पादनमा आत्मनिर्भर बन्नुपर्ने । ◆ अस्वस्थ खाद्य पदार्थमा प्रतिवन्ध गरीनु पर्ने । ◆ खाद्यान्न बाली तथा उत्पादन सामाग्रीहरूको आयात निरूत्साहित गर्ने र निकासी प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । ◆ कृषि तथा पशु उपजहरूको आपूर्ति शृखंलामा आधारित रहेर कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । ◆ कृषिवन र भिरालो जमिनमा खेती प्रविधि (SALT) जस्ता खेती प्रणालीको अवलम्बन गर्ने । ◆ वर्षादको पानी संकलन प्रविधिको अवलम्बन । ◆ प्राङ्गारिक कृषि र पर्माकल्चर खेती प्रणालीलाई प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रमहरू संचालन गर्नु पर्ने । ◆ रैथाने बाली प्रवर्धन गर्ने खालका कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । ◆ वजारमा पाईने खाद्य पदार्थमा अनिवार्य रूपमा लेवलिङ्ग गर्ने प्रवन्ध मिलाउनु पर्ने । ◆ स्कुलमा विषादियुक्त तरकारी र स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर गर्ने रसायन युक्त औषधिको वारेका जनचेतनामुलक कार्यक्रम संचालन गर्ने । ◆ स्थानिय तहका उत्पादन हुने वस्तुलाई उत्पादनमा प्राथमिकता दिने अनुदान मुलक कार्यक्रम संचालन गर्ने । ◆ मुल्य श्रृंखलामा जोड दिने । ◆ नयाँ नयाँ जातका वाली वस्तुको उत्पादन प्रयोगमा जोड दिनुपर्ने । ◆ कुन खाद्य वस्तुमा के कति मात्रामा पोषक तत्व पाईने सोको जानकारी दिने खालका कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । ◆ मुख्य खाद्यान्न बालीको खरिद सुनिश्चितता गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु पर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ वीउमा अनुदान कार्यक्रम । ◆ समूह सहकारी तथा निजि क्षेत्रको सहकार्यमा २८ वटा दुग्ध चिस्यान केन्द्र स्थापना । ◆ उत्पादन, प्रशोधन देखि बजारिकरण सम्मका कार्यक्रमहरू संचालन गरीएको । ◆ स्मार्ट कृषि गाउ कार्यक्रमवाट ७३९ खसी/वोका विक्री गरी रु १,०८,४८,७५०/आम्दानी । ◆ बाखाको ब्रिडर हईमा उन्नत नश्लका बोकाहरू करिव १००० बोका उत्पादन गरी नेपाल भरिका ५७ जिल्लामा वितरण हुदा करिव ३,५०,००००० आम्दानी भएको । ◆ मिशन र रोडकरिडोर वाखपालन कार्यक्रममा २११ गोटा खोर निर्माण र २,२७५ गोटा पाठापाठी उत्पादन । ◆ साईलेज उत्पादनमा सहयोग । ◆ निजि संगको सहकार्यमा पशु आहारामा प्रविधिको प्रयोगका लागि टि एम आर ब्लक उद्योग रूपन्देहिमा स्थापना । ◆ प्रतिफलमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान दुध रु २/लि., मासु रु. २५/किलो र माछामा / केजी रु १५ का दरले उत्पादकलाई प्रोत्साहन अनुदान उपलब्ध गाराएको । २०७७/०७८ साल देखि ◆ चिनारी दु.उ. स.सं., पाल्पा ले कोल्ड स्टोर तथा प्रोशेसिङ्ग ल्यान्ट जडान पश्चात ८ जनालाई रोजगारी दिई दैनिक २००० लि दुधको विविधिकरण गर्ने क्षमता विकास । ◆ गोरसघर डेरिवाट दैनिक ५०० लि दुधको चिज उत्पादन, लुम्बिनी प्रदेशमा नै पहिलो उद्योग स्थापना । ◆ निजि स्तरमा स्वच्छ र स्वस्थ मासु उत्पादन एवम् बजारीकरणका लागि ७ वटा मिट मार्ट स्थापनामा अनुदान सहयोग । ◆ पशुपन्छी उपज बजारिकरणका लागि २ स्थानमा हाटबजार स्थापना । ◆ हालसम्म १६० मासु पसल सुधार भएको । ◆ लुम्बिनी प्रदेश दुध र मासुमा आत्मनिर्भर भई दैनिक सरदर २० हजार लि. दुध र मासिक सरदर २ हजार गोटा खसि बोका, मासिक सरदर १५०० गोटा रांगा, भैसि र तयारी ब्रोईलर सरदर दैनिक ७ टन अन्य प्रदेशमा निर्यात हुने गरेको । ◆ बाखापालन विकासका लागि मिसन कार्यक्रम संचालन भई ७६४ गोटा खोर निर्माण सुधार, २१३ उन्नत नश्लको बोका वितरण, ६ गोटा संकलन केन्द्र स्थापना । ◆ गोठ तथा भकारो सुधार कार्यक्रम सबै जिल्लामा सञ्चालनमा आएको: ४५४५ गोठ सुधार ।

कार्यक्षेत्र (Action Track) ३. प्रकृतिलाई सकारात्मक प्रभाव पार्ने उत्पादन प्रणाली अनुसरण गर्ने ।

लक्ष्य	उपलब्धी
<ul style="list-style-type: none"> ◆ अव्यवस्थित बसाइसराई नियन्त्रण । ◆ खेतीयोग्य जमिनलाई घडेरीमा परिवर्तन नै परिवर्तनलाई नीतिगत तहबाट निरूत्साहित गर्ने । ◆ कृषि भूमिको खण्डीकरण कम गर्नु पर्ने । ◆ GIS, रिमोट सेन्सिङ र अन्य प्रविधिहरूद्वारा खेतीयोग्य भूमि नक्साङ्कन । ◆ जलस्रोतको उचित व्यवस्थापन र उपयोग । ◆ वन विनाश र मानव निर्मित वन आगो नियन्त्रण । ◆ रासायनिक सामग्रीको अनियन्त्रित प्रयोग र जमिनको गुणस्तर घटाउने कार्य नियन्त्रण गर्ने । ◆ आनुवंशिक स्रोत र कृषि जैविक विविधताको प्रवर्धन र प्रयोग । ◆ प्रदूषण र भूक्षय निम्त्याउने अनुपयुक्त संयन्त्र रोक्ने । ◆ प्राङ्गारिक खेती माटो सुधारका कार्यक्रमहरू । ◆ वर्षाको पानी सैरक्षण गर्ने प्रविधि । ◆ स्थानीय आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण । ◆ कृषक समूह/सहकारी/फर्महरूद्वारा दिगो कृषि दृष्टिकोणका लागि प्रोत्साहन । ◆ पारिस्थितिकी मैत्री कृषि । ◆ लुम्बिनी प्रदेशको हिमाल, पहाड र तराईको विभिन्न हावापानीको तुलनात्मक लाभलाई उपयोग गरी खेती गर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ प्राङ्गारिक टोल विकास कार्यक्रम संचालन । ◆ समुदायमा आधारित नमुना प्राङ्गारिक क्षेत्र विकास कार्यक्रम । ◆ प्राङ्गारिक मलमा ८५ प्रतिशत अनुदान कार्यक्रम । ◆ कार्यालय परिसरमा आधुनिक प्रविधि प्रदर्शन कार्यक्रम । ◆ अन्य जलबायु मैत्री कृषि कार्यक्रम । ◆ लम्पी स्किन रोग नियन्त्रणका लागि प्रदेश स्तरिय Rapaid Response Team गठन भई संचालन तथा प्रत्येक जिल्लामा सम्पर्क व्यक्ति तोकिएको । ◆ साना सिँचाई कार्यक्रम मार्फत प्लाष्टिक पोखरी निर्माणमा सहयोग: ७३७७ वटा साना सिँचाईका आयोजना सम्पन्न भई ५२१२ हेक्टर क्षेत्रफलमा सिँचाईको सुविधा पुगेको । ◆ रैथाने बाली प्रवर्धन कार्यक्रम सञ्चालन ◆ बाली प्रवर्धन कार्यक्रमहरू सञ्चालन ।

कार्यक्षेत्र (Action Track) ४. समन्यायिक जीविकोपार्जनको अवस्थामा बढोत्तरी गर्ने ।

लक्ष्य	उपलब्धी
<ul style="list-style-type: none"> ◆ जोखिमग्रस्त घरपरिवार र समुदायको पहिचान र तथ्याङ्क सङ्कलन । ◆ जोखिमग्रस्त समूहहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा (जस्तै स्रोतको पुनर्वितरण, भूमि, आदि) । ◆ जोखिमग्रस्त समूहको क्षमता अभिवृद्धि र विकास । ◆ जोखिममा परेका समूहको पूँजी, शिक्षा, स्वास्थ्य सुविधा र अन्य पूर्वाधारमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने । ◆ सीमान्त समुदायका लागि आरक्षण प्रणाली जस्ता तर्कसंगत सकारात्मक विभेद । ◆ किसानहरूको पहिचान र वर्गीकरण । ◆ साना र सीमान्त किसानहरूको लागि संरक्षण प्याकेज कार्यक्रम । ◆ साना किसानहरूलाई कृषि सामग्रीमा अनुदान । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ जोखिमग्रस्त समूहलाई जिवन निर्भाहा भत्ता, वृद्ध भत्ता, एकल महिला भत्ता, अपाङ्गता भएकालाई दिईने भत्ता, लोपोन्मुख जात/जात विशेष भत्ता जस्ता सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम । ◆ तीन तहको सरकारबाट कृषि सामग्रीमा विभिन्न अनुदान योजना । ◆ किसान सूचीकरण कार्यक्रम अन्तरगत किसान सूचीकरणका लागि सहजीकरण । ◆ भूमिहीन र अन्य लक्षित किसानहरूको लागि अनुबंध (Contract) खेती कार्यक्रम । ◆ इच्छुक किसानहरूलाई विभिन्न प्राविधिक र सीप विकास तालिम ।

<ul style="list-style-type: none"> ◆ सीमान्त किसानहरूको उपयुक्त नवप्रवर्तन (Innovation) र प्रविधिमा पहुँच सुनिश्चित गर्ने । ◆ भूमि खण्डीकरणलाई रोक्ने । ◆ भूउपयोग ऐनलाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने । ◆ भूमि उपयोग नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन । ◆ सामाजिक-सांस्कृतिक असमानता र विभेद निराकरण गर्ने । ◆ भोक र कुपोषणलाई सम्बोधन गर्न सामाजिक सुरक्षा । ◆ देशभित्रै रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्ने । ◆ विदेशबाट फर्केका रोजगारदाताको सीप र विशेषज्ञताको उपयोग । ◆ विद्यालय, महिला समूह, सहकारी आदिमा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी सचेतना कार्यक्रम । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ लक्षित किसानहरूको लागि अनुदानित कृषि ऋण कार्यक्रम (Subsidized agriculture loan) । ◆ विपन्न वर्गका लागि वञ्चित ऋण (विपन्न वर्ग कर्जा) । ◆ लक्षित समूह र समुदायका लागि विभिन्न सहायता कार्यक्रम जस्तै महिला लक्षित कृषि सहायता कार्यक्रम । ◆ सामुदायिक बीउ बैंक/ भण्डार गृह/ नश्ल संरक्षण केन्द्र सहयोग कार्यक्रम ।
--	--

कार्यक्षेत्र (Action Track) ५. जोखिमयुक्त तथा विभिन्न विपद्हरूको बिरुद्धमा उत्थानशील खाद्य प्रणाली निर्माण गर्ने ।

लक्ष्य	उपलब्धी
<ul style="list-style-type: none"> ◆ सम्भावित जोखिम तथा विपत्तिको पहिचान गर्ने र त्यसबाट प्रभावित समुदायको पहिचान गर्ने । ◆ जोखिम तथा विपत्ति (गरीबी, असमानता, मौसम परिवर्तन र कोभिड-१९ को प्रभाव) प्रभावित क्षेत्रको वर्गिकरण गर्ने र बच्ने कृयाकलापहरू बनाउने । ◆ विद्यमान खाद्य प्रणालीलाई व्यवस्थित सन्तुलन बनाउन जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । ◆ जलवायु अनुकूलन खेती प्रविधिहरूको प्रचारप्रासर गर्ने प्रदर्शनका कार्यक्रम राख्ने । ◆ घर वरिपरिको खाली जग्गा/छत बाँफो जग्गाका लागि आफैँ खेती गर्ने (कौसी खेती/ करेसाबारी कार्यक्रम) । ◆ ताजा तथा स्वच्छ खाना खाने र विषादी मुक्त खाने कुराको सुनिश्चित गर्ने । ◆ स्थानीय खाद्य बाली/वस्तुको उपयोग गर्ने सम्बन्धमा अभियानहरू सञ्चालन गर्ने । ◆ स्थानीय खाद्य वस्तुको विविधिकरण गर्नका लागि फुड फेस्टिबल आयोजना गर्ने । ◆ सरकारले खाद्यान्न भण्डारको उचित व्यवस्था गर्ने/बफर स्टकहरू तयार गर्ने र प्रभावित क्षेत्रमा सम्पूर्णको पहुँचमा पुऱ्याउने । ◆ सन्तुलन आहारा र स्वस्थ खानेकुरा सम्बन्धी ज्ञानहरू सजिलो, सुसङ्गत र सजिलै बुझ्न सकिने संचार रणनीतिहरूको माध्यमबाट प्रत्येक समुदायमा प्रचार प्रासर गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । ◆ आयस्तर वृद्धि तथा रोजगारीका अवसर सृजना गर्नका लागि शिक्षा तथा स्वस्थ सञ्चार सेवाको सुनिश्चित गर्ने । ◆ सरकारको स्थायित्व र संविधानको पूर्ण पालना सुनिश्चित गर्न तर्फ सरकारको कृयाकलापहरू अघि बढाउने । ◆ खाद्य उत्पादन बजारिकरण तथा उपोभोक्ता (सरकार, नागरीक समाज, परिवार, विकास तथा मानवीय कार्यक्षेत्रका साभेदारहरू, निजी क्षेत्रका सरोकारवालाहरू) बिच समन्वय र आवसी सदभाव विकास गर्नु पर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ जोखिम तथा विपत्ति न्युनिकरण वा त्यसको सामना गर्ने क्षमता अभिवृद्धि भएको । ◆ जोखिम तथा विपत्तिको खाद्य पहुँच तथा उपलब्धता सुनिश्चितताको लागि कार्ययोजना तयार भएको । ◆ विगत बर्षमा प्राकृतिक विपत्तिबाट कृषि तथा भूमि व्यवस्था मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेशबाट १२०० भन्दा बढी कृषकहरूलाई राहत कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गरीएको । (बाढी डुवान, पहिरो, आगोलागी र महामारी रोगहरूबाट भएको क्षती आदी) । ◆ विपद्बाट प्रभावित किसानहरूको पुनर्स्थापनामा सहयोग कार्यक्रम सञ्चालन । ◆ क्षती न्यूनीकरणको लागि मौसम पूर्वानुमान सम्बन्धमा विभिन्न निकायहरूसँग समन्वय गरी सूचना प्रवाह गरीएको ।

कार्यक्षेत्र (Action Track) ६. खाद्य सुशासन तथा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका लागि खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन कार्यान्वयन गर्ने ।

लक्ष्य	उपलब्धी
<ul style="list-style-type: none"> ◆ खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने । ◆ प्रादेशिक खाद्य ऐन तथा नियमावली निर्माण गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने । ◆ संघले खाद्य नियमावली बनाउँदा प्रदेश, स्थानीय तह र सम्बन्धित सरोकारवालाहरू सँग समेत राय तथा परामर्श लिनु पर्ने । ◆ खाद्य श्रृंखलामा संलग्न सरोकारवालाहरूको भूमिका अनुसार कार्य गर्ने । ◆ नेपाल सरकार, स्थानीय समूहहरू, गैसस, अन्तरराष्ट्रिय गैसस र अन्य सरोकारवाला निकायहरूको सहकार्य र समन्वय हुन पर्ने । ◆ स्थानीय वालीवस्तुको उत्पादन र वजारिकरण प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रमहरू संचालन गरीनु पर्ने । ◆ खाद्य ऐन सम्बन्धी जानकारी तथा जन चेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गरीनु पर्ने । ◆ प्रादेशिक खाद्य योजना निर्माण गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने । ◆ कृषियोग्य भूमिको दिगो प्रयोग प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । ◆ रैथाने बाली प्रवर्धन कार्यक्रम । ◆ लक्षित घर परिवार पहिचान कार्यक्रम: स्थानीय तह प्रमुख जिम्मेवार । ◆ खाद्य सहायता परिचय पत्र कार्यक्रम: स्थानीय तह प्रमुख जिम्मेवार । ◆ स्थानीय खाद्यलाई प्रवर्धन गर्ने कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । ◆ जलबायू परिवर्तनको असर न्यूनीकरण गर्ने किसिमका कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने । 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ लुम्बिनी प्रदेश खाद्य सुरक्षा सूचना तथा समन्वय समितिको गठन । ◆ प्रदेश खाद्य परिषद् गठनको लागि मस्यौदा तयारी अवस्थामा रहेको । ◆ रैथाने बाली प्रवर्धन कार्यक्रम ◆ प्रदेश कानून तर्जुमा: ◆ प्रदेश नं ५ पशुस्वास्थ्य तथा पशुसेवा ऐन, २०७५ ◆ प्रदेश नं ५ पशु बधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०७५ ◆ प्रदेश नं ५ वीउ बिजन ऐन, २०७५ ◆ प्रदेश नं ५ दाना पदार्थ ऐन, २०७५ ◆ प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति (PADS) २०८१/८२-२०९५/९६ ◆ व्यावसायिक गाईभैसी फार्मले अवलम्बन गर्नुपर्ने पशु कल्याण सम्बन्धी मापदण्ड, २०८० ◆ जीवनाशक विषादी व्यवस्थापन ऐन प्रस्ताव गरिँदै । ◆ बाणगंगा नगरपालिकाको खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना आ.व. २०८०/८१ र आ.व. २०८१/८२ मस्यौदा तयार (NPC, FAO, MoALD) । ◆ यसोधरा मायादेवी र सुद्धोधन गाउँपालिकामा खाद्य अधिकार तथा खाद्य प्रणाली रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्न WHH को सहजीकरण भैरहेको ।

३. स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच प्यानल संवाद

कार्यक्रमको दोस्रो चरणमा प्यानल संवाद सन्चालन गरीएको थियो जसमा स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँचको विषयबस्तु भित्र रहेर ६ जना विज्ञहरूको सहभागिता रहेको थियो । जसमा लुम्बिनी प्रदेश सभा योजना आयोग, कृषि भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिव, कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थानका उप प्राध्यापक, खाद्य तथा पोषण विज्ञ, प्रदेश उद्योग बाणिज्य संघका अध्यक्ष तथा उपभोक्ता अधिकारका अभियन्ताको सहभागिता रहेको थियो विज्ञहरूको बारेमा अनुसूची २ मा उल्लेख गरीएको छ । प्रत्येक सहभागीले आफ्नो विषयमा प्रस्तुति गर्नुभएको थियो र थप सवाल जवाफ पनि भएको थियो । समग्र कार्यक्रमको अध्यक्षता लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्ष डा. डिल्ली राज अर्यालज्यूले गर्नुभएको थियो । यस प्यानल संवादको क्रममा विज्ञहरूद्वारा प्रस्तुत विचारहरूलाई यसपछिको खण्डमा लिपिबद्ध गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

३.१ स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँच-नेपाली सन्दर्भ

सोमा कुमारी राना,

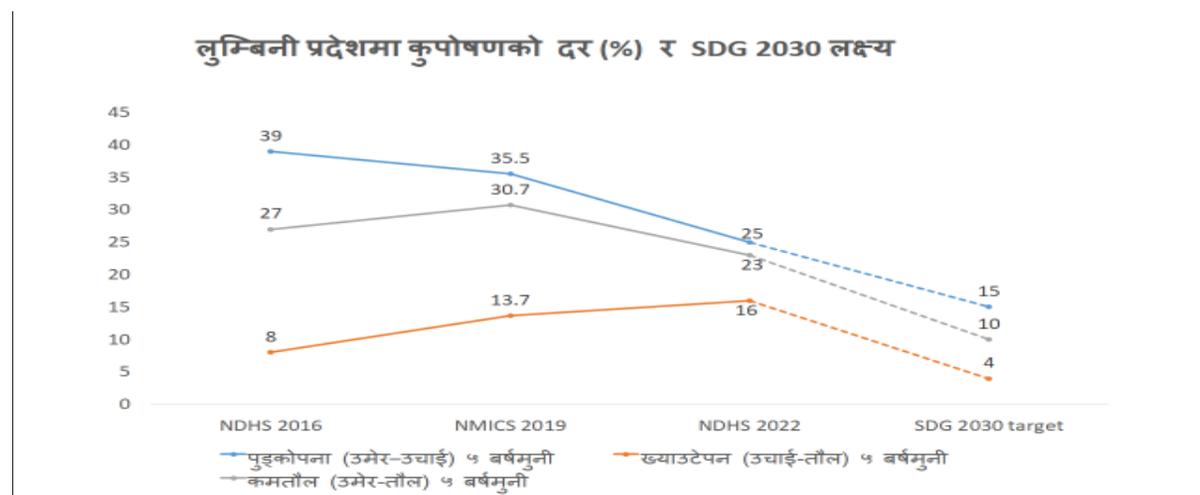
खाद्य तथा पोषण सुरक्षा विज्ञ

नेपाल कृषि प्रधान देश भएता पनि यहाँको धेरैजसो जनसंख्या अझै पनि पर्याप्त, सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँचबाट बञ्चित छन् । यसले खाद्य सुरक्षामा गम्भीर चुनौतीहरू सिर्जना गरीरहेको छ। नेपालको संविधानले खाद्य अधिकारलाई मौलिक अधिकारका रूपमा सुनिश्चित गरेको छ तर पनि लैङ्गिक, जातीय, र भौगोलिक असमानताका कारण धेरै समुदायहरू अझै पछि परेका छन् । नेपालको खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५ ले पनि नागरीकहरूको पर्याप्त र पोषणयुक्त खाद्य अधिकार सुनिश्चित गर्दै स्वदेशी उत्पादन, वितरण र उपभोगमा आधारित खाद्य प्रणालीको प्रवर्धन गर्दछ । नेपाल सरकार र विकास साभेदार संस्थाहरूको सहयोगमा विभिन्न चेतनामूलक पोषण कार्यक्रम, खाद्य सुरक्षा र पोषण सम्बन्धि आयोजना तथा परियोजनाहरू संचालनमा रहेकाछन् । गरीबी, बेरोजगारी र आय असमानताले गर्दा धेरै नेपालीहरूलाई पर्याप्त पोषिलो आहार पहुँचमा छैन । अहिले पनि पोषण शिक्षामा अभाव रहेकोले धेरै सीमान्तकृत क्षेत्रमा पोषणसम्बन्धी सचेतना न्यून मात्रामा पुगेको छ । नेपालमा सूक्ष्म पोषक तत्वको कमी पनि ब्याप्त छ । नेपालको मध्य तथा सुदूर पश्चिमका पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा कम तौल, पुडकोपन र ख्याउटेपनवाट ग्रसित वालवालिकाको संख्या तुलनात्मक रूपक बढी भएको देखाएको छ लुम्बिनीमा पनि केही जिल्लामा जस्तै कपिलवस्तु, बाँके र बर्दियामा बढी रहेको छ । भूगोल, जाती तथा वर्गीय विविधताले खान पाउने र नपाउने बीच ठूलो विभेद छ । विशेषत, तराई, कर्णाली र सुदूर पश्चिमका पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रहरू, खाद्य असुरक्षा र कूपोषित खानेकुराको समस्याबाट सबै भन्दा प्रभावित भएको देखिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रहरूमा कूपोषण, खाद्य असुरक्षाको तथ्यांक शहरी क्षेत्रको तुलनामा अझै बढी हुनुका साथै यो बालकहरूको तुलनामा बालिकाहरूमा बढी समस्याको रूपमा देखिन्छ । नेपालमा खाद्य उत्पादन भए तापनि भौगोलिक दुर्गमता, पूर्वाधारको अभाव र बजारमा पहुँच नहुँदा सबै नागरीकलाई खाद्य प्राप्ति सुनिश्चित गर्न कठिन भइरहेको छ । प्रोटीन, भिटामिन र खनिजयुक्त खाना पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नभएकोले पोषणको कमी ब्याप्त रहेको छ । विशेषगरी सुत्केरी महिला र साना बालवालिकामा कुपोषणको दर उच्च छ । खाद्य सुरक्षामा जलवायु परिवर्तनको प्रभावले गर्दा बाढी, खडेरी, जमिन कटान जस्ता प्राकृतिक प्रकोपले कृषि उत्पादनमा प्रतिकूल असर पारिरहेको छ । आयको असमानताले गर्दा गरीबीका कारण धेरै ले गुणस्तरीय खाना खरिद गर्न सक्दैनन् । नेपाल सरकार र धेरै संघ संस्थाहरूको प्रयासहरूका बावजूद प्रयाप्त र पोषिलो खानेकुराको बृद्धिमा प्रगति छ तर उत्साहजनक छैन जसका कारण अहिले पनि विपन्न महिला, बालवालिका र सिमान्तकृत समुदायहरू कुपोषणको शिकार भएका छन । यो लेख, माथि उठाईएका आधारभुत प्रश्नहरूमा केन्द्रित रहेर यस क्षेत्रमा गरीएका अनुसन्धान, अभ्यासका सिकाई तथा अनुभवका आधारमा तयार पारिएको छ ।

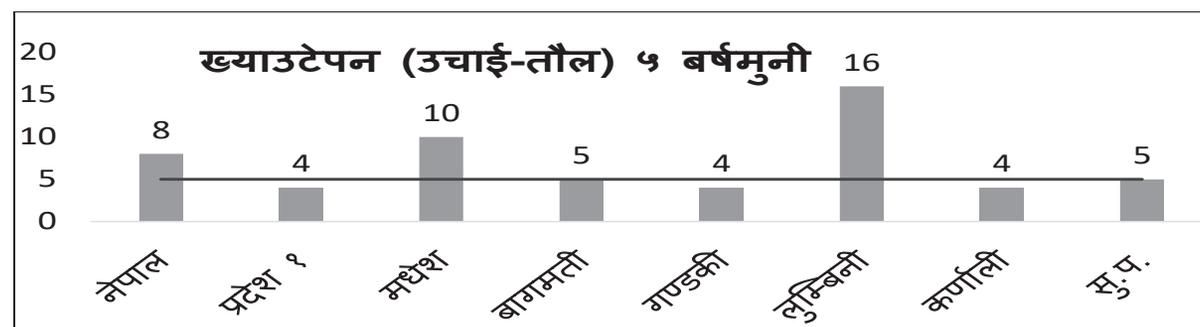
नेपालमा खाद्य सुरक्षा र पोषणको अवस्था

माथि उल्लेख गरे अनुसार नेपालमा खाद्य सुरक्षा र पोषणमा सुधार भए पनि समान पहुँच अबै चुनौतीपूर्ण रहेको छ । विशेष गरी महिला, बालबालिका र सीमान्तकृत समुदायहरूमा पोषण र सुरक्षित खाद्य पहुँचमा गम्भीर चुनौतीहरू छन् । MSNP (२०२२) का अनुसार, नेपालमा लगभग ५० लाख २१ हजार (कुल जनसंख्याको लगभग १७.८%) सशक्त खाद्य असुरक्षामा छन्, २०% भन्दा बढी घरपरिवार मध्यम वा गम्भीर खाद्य असुरक्षाको जोखिममा छन् (WFP २०२२) । प्रजनन उमेरका महिलामा रक्तअल्पताको दर सबैभन्दा बढी (५२%) मधेश प्रदेशमा देखिएको छ भने सबैभन्दा कम (२१%) कर्णाली प्रदेशमा रहेको छ । लुम्बिनी प्रदेशमा ४४% महिलाहरू रक्तअल्पताबाट प्रभावित रहेको देखिन्छ जुन राष्ट्रिय तथ्यांक ३४% भन्दा बढि रहेको छ । लुम्बिनी प्रदेशमा प्रजनन उमेर समूहका महिलाको न्यूनतम आहार विविधता ५२% रहेको छ जुन राष्ट्रिय तथ्यांक ५६% भन्दा कम रहेको छ । ६ देखि ५९ महिना उमेर समूहका बालबालिकामा हुने रक्तअल्पताको दर ४३.४% रहेको छ । बालबालिकामा हुने रक्तअल्पताको दर सबै भन्दा बढी (५१%) मधेश प्रदेशमा र सबै भन्दा कम गण्डकी प्रदेशमा (३१%) मधेश प्रदेशमा रहेको छ । ५ वर्ष मुनिका १९% बालबालिका कम तौलका छन्, २५% बालबालिकामा पुडकोपन छ, ८% बालबालिकामा ख्याउटेपन देखिएको छ । प्रदेशगत रूपमा हेर्दा ५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा हुने पुडकोपनको दर कर्णाली प्रदेशमा सबैभन्दा धेरै (३६%) रहेको छ भने मधेश प्रदेशमा २९%, सुदूरपश्चिम प्रदेशमा २८% र सबैभन्दा कम बागमती प्रदेशमा (१८%) रहेको छ । लुम्बिनी प्रदेशमा (२५%) । लुम्बिनी प्रदेशमा कुपोषणको दर (%) र SDG २०३० लक्ष्य विस्तृत रूपमा तलको टेबलमा दिइएको छ ।

तालिका नं. १

तालिका नं. २

Source (NDHS, 2022)

अन्य प्रदेशको तुलनामा लुम्बिनी प्रदेशमा ५ वर्ष मुनिका बालबालिकामा हुने ख्याउटेपनको अवस्था डर लाग्दो रहेको छ । नेपालको औसत ८% बालबालिकामा ख्याउटेपन हुदा लुम्बिनी प्रदेशमा १६% बालबालिकामा ख्याउटेपन देखिएको छ । दलित र आदिवासी समुदायमा पोषण सूचकहरू अन्य समुदायको तुलनामा निकै कमजोर छ । दलित समुदायमा कुपोषण दर औसतभन्दा बढी छ, साथै खाद्य सुरक्षा र पोषण सम्बन्धि कार्यक्रमहरूमा उनीहरूको प्रतिनिधित्व न्यून छ । किशोरी उमेरमै गर्भवती भएका महिलाहरूमा कुपोषण दर अझ उच्च हुन्छ, जसले शिशुमा पनि कुपोषण ल्याउँछ ।

खाद्य र पोषणका लागि कृषि

खाना तथा स्वास्थ्यको लागि शरीरले गर्ने खाना उपयोग सम्बन्धि (पोषक तत्वहरू र शरीर बिचको अन्तरसम्बन्धको अध्ययन गर्ने विज्ञान नै पोषण हो । सामान्यतया खाना खाने, चपाउने, पचाउने, शोसिने तथा शरिरका विभिन्न भागमा गएर भण्डारण हुने प्रक्रिया नै पोषण हो । वृहत् पोषक तत्व हाम्रो शरिरलाई दैनिक रूपमा बढिमात्रामा आवश्यक पर्ने पौष्टिक तत्वहरू -जस्तै कार्बोहाइड्रेट, प्रोटीन, चिल्लोपदार्थ) वृहद पोषक तत्व हुन् । र सुक्ष्म पोषक तत्व हाम्रो शरिरलाई नभई नहुने, थोरै मात्रामा आवश्यक पर्ने खनिज तथा भिटामिनहरू सुक्ष्म पोषक तत्व हुन् । शक्ति दिने, वृद्धि विकास गर्ने तथा रोगबाट सुरक्षा दिने खानेकुराहरूलाई उपयुक्त मात्रामा मिलाइएको खानेकुराहरूलाई संतुलित आहार भनिन्छ । अब हामी हाम्रो शरीरलाई नभई नहुने खाना तथा आवश्यक पर्ने पौष्टिक तत्वहरू, खनिज तथा भिटामिनहरू कहाँबाट प्राप्त हुन्छ ।

पोषणयुक्त खानेकुरा र स्वस्थ जिवन अहिले सबैतिर चासोको बिषय बनेको छ । व्यावसायिक रूपमा गरीने एकल खेति प्रणालीले खानेकुराको उपलब्धता र बिबिधता दुबै निरन्तर घटिरहेकोछ । यसले सन्तुलित पोषिलो खानेकुराको बिबिध श्रोतहरूलाई बढाउनुको साटो भन साँघुरो बनाउदै लगेको छ । मानव जिवनको आधार, पोषणयुक्त खाना स्वस्थ हुनको साटो मानव स्वास्थ्यको जटिलता र जोखिमको केन्द्र बनेको छ । कुपोषण र खाद्य असुरक्षाले गरीब विपन्न आदिवासी, भूमिहिन, दलित र महिला तथा बालबालिकालाई प्रत्यक्ष असर पारेको हुन्छ । त्यसमा पनि महिला र बालबालिका सबैभन्दा जोखिममा रहेका छन् । यि समुदाय र समूहका मानिसहरूमा पर्ने यस्तो असरको सोभ्रो सम्बन्ध स्थानीय उत्पादन र यि उत्पादनमा उनीहरूको के कस्तो पहुँच छ भन्ने कुरासंग जोडिएको हुन्छ । यी समूहहरू धेरै अवस्थामा आर्थिक अभाव भेलिरहने हुनाले किनेर मात्र पोषणयुक्त खाने कुरा खाने हैसियत राख्दैनन् । यससँगै उनीहरू कुपोषित हुने अवस्था बन्नुमा अन्य धेरै कारणहरू समेत रहेका हुन्छन् । खासगरी स्थानीय खाद्यान्न बाली उत्पादनमा विविधता नहुनु, विभिन्न खाले खानामा पाइने पोष्टिकतामा पहुँच नहुनु, दुषित पानी, स्वास्थ्य र सरसफाई कमी हुनु जस्ता अवस्थाहरू जिम्मेवार देखिन्छन् । यिनै सबै कारणहरूले यी समुदाय र समूहमा स्वास्थ्यका जटिलता र गरीबी पुर्नउत्पादन गरीरहेको छ ।

नेपालको जातीय र कृषि जैविक विविधता नै परम्परागत खाद्य प्रणालीहरूको बलियो पक्ष हो, जसले सीमान्तकृत समुदायहरूलाई सहयोग गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि कोदो, फापर, लड्डे, पिडालु, सिस्नु, निगुरो आदि जस्ता स्थानीय बाली र वनमा आधारित तरकारीहरू पोषणयुक्त र जलवायु सहनशील हुन्छन्, यी खाद्यवस्तुहरूको प्रवर्धनले विविध आहार सुनिश्चित गर्छ । विविधता युक्त खेती, एकीकृत खेती, मिश्रित खेती, साना पशुपक्षीपालन, पशुपालन र खेतीको अर्न्तनिर्भरता हाम्रो कृषिको पहिचान थियो जसलाई व्यवसायिककरणको नाममा हामीले क्षति पुऱ्याई रहेका छौं । स्थानीय परम्परागत खानपान समुदायको संस्कृति र जीवनशैलीसँग गाँसिएको हुन्छ । तसर्थ, यस्ता आहारलाई पोषण कार्यक्रममा समावेश गर्दा स्थानीय तहमा अस्वीकृति कम र स्वामित्व बढी हुन्छ । परम्परागत खाद्य प्रणाली प्रायः घरमै उत्पादन हुने, बजारमा कम निर्भर, र सस्तो हुने भएकाले सीमान्तकृत परिवारहरूलाई सहज हुन्छ । मिश्रित खेती, सिचाँइविहीन खेती, बीउ संरक्षण जस्ता विधिहरू पहाडी क्षेत्रहरूमा प्रभावकारी छन् । यिनले खाद्य सुरक्षामा दीर्घकालीन सहयोग गर्छन् । ग्रामीण भेगका महिलाहरू परम्परागत खाद्य र पाक कला प्रणालीका प्रमुख ज्ञानधारी हुन् । तसर्थ, उनीहरूको सहभागिता पोषण कार्यक्रममा महत्वपूर्ण हुन्छ ।

असन्तुलित खानपिनका कारण धेरै मानिस शारिरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य समस्याका जटिलता भेल्न बाध्य

भएका छन् । हालसम्म यि समस्याहरूको समाधानका लागि गरीएका अधिकांश प्रयासहरू केवल बाहिर देखिएका तत्कालिन लक्षणहरूको निवारण गर्नमा मात्र केन्द्रित छन । व्यापारिक कृषि र बजार नियन्त्रित खाद्य प्रणालीले आम मानिसको खाने संस्कृतिमा व्यापक फेरवदल ल्याएको छ । खानपिनमा आएको यस्तो फेरवदलले, एकातिर पोषिलो खानेकुराको कुरै छोडौं, भरपेट खान नपाउने मानिसहरूको संख्या बढिरहेको छ भने, अर्कोतिर, असन्तुलित तर धेरै खाने मानिसहरू मोटोपनाका कारण अस्वस्थ जिवन बाँच्न विवश भएका छन् । यि दुबै, पेटभरी खान नपाउने र धेरै खाएर स्वास्थ्य बिगार्ने मानिसका स्वास्थ्य समस्या नै अहिले सबैभन्दा पेचिलो मानव स्वास्थ्यको प्रश्न बनेका छन् । यसले खानेकुरा बारेका हाम्रो परम्परागत सोचलाई पुर्नबिचार गर्न र कृषिक्षेत्रलाई मानव स्वास्थ्य, पोषण र आम नागरीकको खाद्य सुरक्षाको सवाललाई संबोधन गर्न सक्षम बनाउन सबैतिर दबाव बढिरहेको छ । अहिले विश्वभर नै नसर्ने रोगहरू जस्तै मुटु रोग, मृगौलाको समस्या, रक्तचाप, चिनिरोग/मधुमेह र क्यान्सर महामारीको रूपमा फैलिरहेको छ । यी सबै हुनुमा असन्तुलित र कुपोषित खानेकुरा नै मुख्य समस्याको रूपमा देखिएकोछ । मानव जीवनको आधार पोषणयुक्त खाना स्वस्थ हुनको साटो अहिले मानव स्वास्थ्यको जटिलता र जोखिमको केन्द्र वन्दै गईरहेको अवस्था छ । दिगो र दिर्घकालिन स्वास्थ्य र पोषणको समस्या समाधानका लागि स्वच्छ खेति प्रणालीको बिकाश गर्नुको कुनै बिकल्प छैन । तसर्थ खाना र कृषिका बारेको हाम्रो परम्परागत सोचलाई परिवर्तन गरी कृषिक्षेत्रलाई मानव स्वास्थ्य, पोषण र आम नागरीकको खाद्य सुरक्षाको सवाललाई संबोधन गर्न सक्षम बनाउने तर्फ सबै तहमा सार्थक बहस र पहल गर्न जरूरी छ ।

कृषि क्षेत्रमा लैङ्गिक मुद्दाहरू

विश्वव्यापी रूपमा ४० प्रतिशत भन्दा बढी महिलाहरू कृषिमा कार्यरत छन् । महिलाले पुरुषको तुलनामा कृषिमा १२.६% भन्दा बढी योगदान पुऱ्याउँछन् । नेपालमा कृषि क्षेत्रमा महिला कुल श्रम शक्तिको करीव ७२ प्रतिशत हिस्सा महिलाहरूले थगेका छन् । महिला किसानले एक दिनमा सरदर १८ घण्टा घरायसी कृयाकलापहरू गर्दछन् जसमा कृषि उत्पादनमा एक दिनमा सरदर ९ घण्टा खर्च गर्छन् भने पुरुषहरू प्रति दिन ५ घण्टा मात्र खर्च गर्छन् जसले महिलालाई कृषिको प्रमुख वाहक जनाउँछ । अहिले पनि महिलाहरूलाई धेरै काम गर्नुपर्ने र पुरुष सरह उत्तिकै काम गरे पनि ज्याला दर भने कम निर्धारण गरीने चलन छ । नेपालमा घरायसी खाद्य व्यवस्थापनमा महिलाको प्रमुख भूमिका हुन्छ (खाना पकाउने, बालबच्चाको स्याहार गर्ने आदि), घरमा रहेको स्रोत वा आम्दानी आफ्नो हातमा भए पनि त्यसको निर्णय गर्ने काममा उनीहरूको सहभागिता कम हुन्छ । अर्को कुरा महिलाले उत्पादन गरे पनि बजार, मूल्य निर्धारण र वितरणको प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँच सीमित हुन्छ । राहत वितरण, सामुदायिक भण्डारण वा विद्यालय दिवा खाजा जस्ता कार्यक्रमहरूमा महिलाहरूको समान पहुँच छैन । बाढी, भूकम्पजस्ता विपद्मा महिलाहरूलाई खाद्य आपूर्तिमा प्राथमिकता दिईदैन, जसले उनीहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्छ ।

खाद्य असुरक्षा र कुपोषणका कारणहरू

- ◆ पोषणयुक्त बाली तथा पशुजन्य खाध्यान्न उत्पादन तथा प्रवर्धनमा कमी रहेको छ । पोषणको कमी – प्रोटीन, भिटामिन र खनिजयुक्त खाना पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध छैन । विशेषगरी गर्भवती, सुत्केरी महिला र साना बालबालिकामा कुपोषणको दर उच्च छ ।
- ◆ पारिवारिक पोषणयुक्त, वनस्पति तथा पशुजन्य खाध्यान्नको उपलब्धता नहुनु र पोषणयुक्त खानेकुराहरू प्रशस्त नखानु र अहिले पनि पोषण सम्बन्धि ज्ञान र तालीमहरू धेरै जसो स्वास्थ्य कर्मीहरूबाट मात्र प्रसारण गरीने गरीएको छ ।
- ◆ भौगोलिक दुर्गमता, पूर्वाधारको अभाव र बजारमा पहुँच, स्वास्थ्य, सरसफाई, खानेपानी, गरीबी र अभाव, जनचेतनाको कमी र खानेकुराको पहुँच, खाद्य आपूर्तिमा तथा वितरणमा असमानता रहेका छन् ।
- ◆ खेती प्रणाली र खाना खाने आनीबानी चुनौतिको रूपमा रहेको छ । अर्को कुरा बजारको प्रभाव सँगै खाद्यबालीको उत्पादनमा बिबिधिकरण र उपभोगको प्राथमिकतामा फेरवदल आएको छ । यसले खानेबानी र संस्कृतिमा समेत

व्यापक प्रभाव पारिरहेको छ ।

- ◆ महिलाको अत्यधिक कार्यबोभले व्यक्तिगत तथा पारिवारिक स्तरमा खाद्य सुरक्षाको गुणस्तर र पोषण अवस्थालाई कमजोर बनाएको छ । महिलाहरू कृषिमा सक्रिय भए तापनि उनीहरूलाई नयाँ प्रविधि, स्रोत र सीपमा सीमित पहुँच रहेको छ । यसले खाद्य उत्पादन र विविधता घटाउँछ, जसले समग्र पोषण सुरक्षामा असर पार्छ ।
- ◆ महिला, दलित, जनजाति र मधेसी समुदायहरूलाई खाद्य पहुँच, वितरण, तथा उत्पादनको सन्दर्भमा प्रणालीगत अवरोध छ । समुदाय भित्रै खाना बाँडफाँडमा लैङ्गिक भेदभाव देखिन्छ ।
- ◆ खाद्य सुरक्षामा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव – बाढी, खडेरी, जमिन कटान जस्ता प्राकृतिक प्रकोपले कृषि उत्पादनमा प्रतिकूल असर पारिरहेको छ ।
- ◆ आयको असमानता – गरीबीका कारण धेरैले गुणस्तरीय खाना खरिद गर्न सक्दैनन् ।
- ◆ खनिज ऊर्जा र रसायनमा आधारित खेतिपाती प्रणाली अहिले खाद्य प्रणालीको गंभीर समस्या बनेको छ ।
- ◆ उत्पादन पछिको बाली भित्राउने, प्रसोधन गर्ने, भण्डारण र बजारीकरणका आयामहरूमा पर्याप्त ध्यान नदिनु तथा न्यायोचित खाद्यान्न बितरण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन नसक्नाले यो अभाव हुने गरेको छ । मुलतः खाद्य उत्पादन मौसमी हुने र यसको प्रसोधन र भण्डारणमा उचित ध्यान नपुग्दा यो समस्या अझ बल्भिएको छ ।

सस्तो, स्वस्थ र पोषणयुक्त आहारमा पहुँच

खाद्य सुरक्षाको समस्या अझै चुनौतीपूर्ण छ, तर केही उपायहरू अपनाएर सस्तो र पोषणयुक्त आहारमा पहुँच सम्भव छ । स्थानीय स्तरमा पोषणयुक्त अन्न उत्पादनमा जोड दिई स्थानीय बीउ प्रयोग गरी मौसम अनुसारको तरकारी, फलफूल, दाल, गेडागुडी र अन्य खाद्य बाली खेती प्रवर्धन गर्नुपर्ने। पोषणयुक्त अन्नबाली (जस्तै कोदो, फापर, गहत, मास) को संरक्षण र प्रवर्धन गर्ने । पोषण बगैँचाको प्रवर्धन गरी घरमै सस्तो र पोषणयुक्त तरकारी उत्पादन गर्ने अभ्यासको प्रवर्धन र महिला तथा घरपरिवारका सबै सदस्यलाई पोषण बगैँचाको प्रशिक्षण र प्राविधिक सहयोग गर्ने । सामुदायिक सहकार्य, कृषक समूह र सहकारीहरूमाफत अन्नको सामूहिक उत्पादन, भण्डारण र वितरण प्रणालीको विकासगर्ने र बजारसँग सीधा पहुँचका लागि सहकारीहरूलाई बजार जोड्ने पुलको रूपमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । सरकारी /गैर-सरकारी कार्यक्रमहरूको समन्वय गरी पोषणका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू (जस्तै स्कूल खाजा कार्यक्रम, बाल पोषण कार्यक्रम, मातृ-शिशु कार्यक्रम) लाई कृषि उत्पादनसँग जोड्ने ।

किसानस्तरमा विषादीको सुरक्षित प्रयोगको सचेतनामा जोड दिनु पर्ने । नेपालमा अत्यधिक वा अनुचित विषादी प्रयोगले स्वास्थ्य र वातावरण दुबैका लागि खतरनाक साबित हुँदै आएको छ । किसानलाई विषादीको वर्गीकरण, मात्रा, विधि, प्रयोगको समय, तथा प्रभावको जानकारी दिने तालिम तथा स्थानीय भाषामा सामग्री (पम्पलेट, रेडियो कार्यक्रम, भिडियो) प्रयोग गरी जनचेतना अभिवृद्धि गर्नु पर्ने हुन्छ । व्यक्तिगत सुरक्षा उपकरणको प्रयोग प्रवर्धन गरी विषादी प्रयोग गर्दा पञ्जा, मास्क, बूट, एप्रोन आदि प्रयोग अनिवार्य बनाउने । अझै विषादीको सट्टा जैविक तथा एकीकृत शत्रुजीव व्यवस्थापन (IPM) प्रवर्धन गरी रासायनिक विषादीको सट्टामा जैविक कीटनाशक, सोलार ट्याप, फेरोमोन पासो, नीमजन्य उत्पादको प्रयोगमा जोड दिनु पर्दछ । खुद्रा बिक्रेताको अनुगमन गरी विषादी बिक्रेतालाई अनुज्ञापत्रबिना बिक्री नगर्न कडाइ गरीनु पर्ने र लाइसेन्स प्राप्त बिक्रेतालाई अनिवार्य रूपमा प्रयोगबारे जानकारी दिनुपर्ने ।

सुरक्षित खाद्यान्न उपभोगका लागि उपभोक्ताको तहमा जानकारी अभिवृद्धि गर्दै उपभोक्ताले तरकारी र फलफूल प्रयोग गर्नु अघि सफा पानीले रात्ररी धोएर वा नुनपानीमा केही समय राखेर प्रयोग गर्ने । बजारमा पाइने प्याकबन्ड तथा प्रशोधित खाद्य सामग्रीको म्याद, लेबल र संघटक जाँच गर्ने अभ्यासको विकास गर्नु पर्ने । यसै गरी खाद्य प्रविधिमा सुधार गरी साना किसान तथा व्यवसायीलाई घरेलु प्रशोधन प्रविधि (जस्तै सुकाउने, अचार बनाउने, जुस बनाउने) को तालिम प्रदान गर्ने । स्थानीय खाद्य उत्पादनमा मूल्य अभिवृद्धि गर्ने माध्यमहरू (प्रशोधन, प्याकेजिङ, ब्रान्डिङ) को विकास गर्ने । सरकारी नियमन तथा गुणस्तर परीक्षण गरी खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर विभाग (DFTQC) मार्फत नियमित अनुगमन तथा खाद्यान्नमा अवशेष विषादी परीक्षण तथा आवश्यक कानुनी कारवाही गर्नु पर्दछ ।

सुभाष तथा निस्कर्ष

- ◆ नीति र कार्यक्रमहरू लैङ्गिक र सामाजिक समावेशी बनाउने - बजेट विनियोजनदेखि निर्णयमा दलित, महिला र आदिवासीको सहभागिता आवश्यक छ । सीमान्तकृत समुदायहरूलाई साक्षरता, नेतृत्व, अधिकारको ज्ञान जस्ता तालिमहरू प्रदान गरी आफ्नो समस्या व्यक्त गर्न सक्षम बनाइनुपर्छ विशेषतः किशोरी, गर्भवती महिला र सुत्केरीमा साक्षरताको माध्यमबाट पोषण चेतना अभिवृद्धि गरीनु पर्दछ । असुरक्षित र अस्वस्थकर खानाको व्यापकता एक मात्र स्वास्थ्य र कृषि समस्या होइन, यो मानव अधिकार, लैङ्गिक न्याय, र सामाजिक समानताको मुद्दा हो ।
- ◆ वडा नागरीक मञ्च, आमासमूह, सहकारी संस्था, किसान समूहहरू जस्ता पहिल्यै अस्तित्वमा रहेका र भरपर्दो सामुदायिक संरचनाहरू प्रयोग गरी सहभागितामूलक संवाद सुरु गर्न सकिन्छ । विशेष गरी महिलाहरूका लागि सुरक्षित र उपयुक्त समय निर्धारण गरी आवाज उठाउने वातावरण बनाइनुपर्छ । सीमान्तकृत समुदायहरूलाई साक्षरता, नेतृत्व, अधिकारको ज्ञान जस्ता तालिमहरू प्रदान गरी आफ्नो समस्या व्यक्त गर्न सक्षम बनाइनुपर्छ । सामुदायिक रेडियो जस्ता स्थानीय भाषामा आधारित सस्ता प्रविधिहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । स्थानीय तहहरूलाई समुदायको सुभाव अनुसार योजना बनाएको प्रतिवेदन दिने व्यवस्था अनिवार्य गरीनुपर्छ । दलित, महिला तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायसँग काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरूले अनुगमन गर्दै सुरक्षित संवाद सुनिश्चित गर्न र सुभावलाई यो जनामा समावेश गराउने कुरामा दबाब सिर्जना गर्न सक्छन् ।
- ◆ स्थानीय उत्पादनमा आधारित पोषण खाद्य प्रणाली, स्थानीय बीउ, परिकार र उत्कृष्ट कृषि अभ्यासहरू प्रयोग गर्ने, अभ्यास प्रवर्धन गर्ने । उत्पादन विविधीकरणमा सहजिकरण गर्ने । एकल बालीको सट्टा बहुबाली तथा एक बर्षे बालीको सट्टा बहुबर्षे, रैथाने बाली तथा स्थानीय पशु प्रवर्धन गर्ने साथै बाली तथा वस्तुभाउको बीज वृद्धि, नस्ल सुधार र उत्पादनमा जोड दिनु पर्छ । यसका लागि पोषक तत्वले भरिपूर्ण बाली र साना तथा मझौला पशुधनको उत्पादन बढाउने तर्फ ध्यान दिने ।
- ◆ नेपालको कृषिलाई पोषणयुक्त खानेकुराको स्रोत बनाउन हाम्रो आफ्नै भौगोलिक, पर्यावरणीय, सामाजिक र सांस्कृतिक विशेषता र मर्मलाई आत्मसाथ गर्ने कृषि प्रणालिको योजना र यसको कार्यान्वयनको खाका कोरिनु पर्छ ।
- ◆ खाद्य विविधता कम हुँदा वा खाद्य विविधता कम भएका क्षेत्रहरूमा बेमौसमी बाली उत्पादनमा ध्यान केन्द्रित गर्ने ।
- ◆ स्वस्थ वातावरणको सुधार र खानाको बचत गर्ने (पानीको गुणस्तर, फोहोर व्यवस्थापन, पशुजनक रोग, कीटनाशक, ब्याक्टेरिया संक्रमण, आदि)
- ◆ कृषि प्रणालीलाई जलवायु उत्थानशील बनाउँदै आय वृद्धिमा जोड दिनुपर्ने ।
- ◆ स्थानीय तहसम्म पोषण शिक्षाको पहुँच बढाउनुपर्ने र भोकमरी सूचक (Hunger Index) मा ध्यान दिई स्थानीय सरकारहरूमा नियमित अनुगमन र मूल्यांकन प्रणाली विकास गर्नु ।
- ◆ अन्य क्षेत्रहरू र कार्यक्रमहरूसँग सहकार्य गर्ने ।
- ◆ नेपालमा सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्य पहुँचको सवाल सामाजिक न्याय र समावेशितासँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ । महिलाहरू, बालबालिकाहरू, दलितहरू, आदिवासीहरू र अन्य पोषणका दृष्टिले संवेदनशील समुदायहरूलाई केन्द्रमा राखी नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु दिगो विकासको मूल आधार हो ।

३.२ लुम्बिनी प्रदेश सरकारको खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा भएका पहल तथा प्राथमिकताहरू

खिम बहादुर कुँवर,

सचिव, लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग

लुम्बिनी प्रदेश सरकारले प्रथम आवधिक योजनाको सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गरी दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२ देखि २०८५/८६) कार्यान्वयनको शुरुवाती चरणमा रहेको परिप्रेक्ष्यमा खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई लुम्बिनी प्रदेशले आत्मसात गरेको नै छ । यसै सन्दर्भमा लुम्बिनी प्रदेशको कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयद्वारा तयार गरीएको कृषि विकास रणनीति (२०८१/८२-२०९५/९६) को ध्येय "समृद्ध जनता, आत्मनिर्भर लुम्बिनी" को अवधारणा अनुरूप कुशल प्रतिस्पर्धी तथा दिगो कृषि क्षेत्रको अभिवृद्धिद्वारा खाद्य सम्प्रभुता सहितको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै दिगो आय बृद्धि गर्नु रहेको उल्लेख छ । लुम्बिनी प्रदेश सरकारको भूमिका, खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका प्राथमिकताहरू, नीतिगत तादात्म्यता तथा बहुक्षेत्रीय समन्वय जस्ता जस्ता विषय समेटेर यो लेख तयार गरीएको छ ।

लुम्बिनी प्रदेश सरकारको भूमिका

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा लुम्बिनी प्रदेश सरकारको अहम् भूमिका रहेको छ । जसमध्ये स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्न सम्बन्धी विषयहरूलाई प्रादेशिक क्षेत्रीय तथा आवधिक योजनाहरूमा समावेश गर्ने , योजना कार्यान्वयनको लागि स्रोतको व्यवस्थापन तथा परिचालन गर्ने तथा लक्षित समूह कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र स्थानीय तहलाई स्रोत व्यवस्थापन तथा प्राविधिक सहयोग गर्ने प्रमुख कार्यहरू रहेका छन् । यसको साथै प्रदेश स्तरीय कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा प्रतिवेदन तयार गर्ने र समन्वय, सहकार्य तथा साभेदारी मा नेतृत्वदायी भूमिका प्रदान गर्ने पनि प्रदेश सरकारको भूमिका रहेको छ ।

लुम्बिनी प्रदेशको प्राथमिकताहरू

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका सन्दर्भमा लुम्बिनी प्रदेश सरकारले विशेष प्राथमिकता दिएको छ । जसमध्ये प्रमुख रूपमा कृषि विकास रणनीति र दोस्रो आवधिक योजनामा आधारित रही यस क्षेत्रमा विभिन्न प्राथमिकता दिइएको छ ।

कृषि विकास रणनीति

लुम्बिनी प्रदेशको भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयद्वारा तयार गरीएको कृषि विकास रणनीति (२०८१/८२-२०९५/९६) मार्फत विविध प्राथमिकताहरू तय गरीएको छ जसमध्ये खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितता, जलवायु मैत्री कृषिको प्रबर्धन, कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, माटोको स्वास्थ्य सुधार, खाद्य विविधतामा जोड तथा आन्तरिक क्वारेन्टाईन प्रणालीको कार्यान्वयन प्रमुख रहेका छन् ।

दोस्रो आवधिक योजना

लुम्बिनी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजना (२०८१/८२ देखि २०८५/८६) मा दिगो, उत्थानशील तथा समतामुलक खाद्य प्रणालीको प्राप्तिको लागि विभिन्न प्राथमिकताहरू तय गरीएको छ । जसमध्ये समृद्ध लुम्बिनी प्रदेशको लागि कृषि पहिलो प्राथमिकता, प्रांगारिक कृषिको प्रबर्धन एक स्थानीय तह एक प्रांगारिक बस्तु कार्यक्रम, जलवायु मैत्री कृषि, वाली विविधीकरण, विषादिको अनुचित प्रयोगको नियन्त्रण तथा गुणस्तरीय पशुजन्य खाद्यको उत्पादन प्रमुख रहेका छन् ।

नीतिगत तादात्म्यता

प्रदेश सरकार विभिन्न नीति निर्माण, स्थानीयकरण तथा कार्यान्वयनको जिम्मेवारीमा रहेको कारणले अवसर र चुनौती दुबै रहेका छन् । जसमध्ये विभिन्न विषयगत वा क्षेत्रगत नीतिहरूको सामन्जस्य (harmonize) गर्न पहल जारी रहेको छ । योजना आयोग तथा अन्य बहुक्षेत्रीय समन्वय सयन्त्रहरूको नीति सामन्जस्यमा भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ भने परस्पर अन्तर्विरोधी उद्देश्यहरूको विचमा सामन्जस्य मिलाउन थप कसरत आवश्यक रहेको छ ।

बहुक्षेत्रीय समन्वय संयन्त्र

बहुक्षेत्रीय समन्वयको सन्दर्भमा विभिन्न संयन्त्र रहेका छन्, जसमध्ये प्रमुख संयन्त्रहरू तल उल्लेख गरीएको छ ।

- ◆ माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूको अध्यक्षता रहेको मन्त्री परिषद्
- ◆ माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूको अध्यक्षता रहेको प्रदेश विकास समस्या समाधान समिति
- ◆ माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूको अध्यक्षता रहेको प्रदेश योजना आयोग
- ◆ प्रमुख सचिवज्यूको अध्यक्षतामा प्रादेशिक सचिवज्यूहरूको नियमित बैठक
- ◆ आवश्यकताको आधारमा गठन हुने समिति र कार्यदलहरू

आगामी कार्यदिशा

- ◆ शून्य भोकमरी र खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको लागि रैथाने वालीहरूको प्रबर्धन,
- ◆ पोषण वगैचा र पारिवारिक खेतीको प्रबर्धन,
- ◆ प्राकृतिक खेती, प्रांगारिक खेती र रैथाने खेतीहरूको प्रबर्धनको लागि पकेट, जोन र सुपरजोनको निर्माण,
- ◆ विभिन्न विषयगत वा क्षेत्रगत नीतिहरूबीच सामन्जस्यता,
- ◆ पोषण विशेष भन्दा पोषण सम्बेदनशील योजनालाई प्राथमिकता,
- ◆ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्न सम्बन्धी विभिन्न तहमा जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू र विध्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश गर्नुपर्ने,
- ◆ खनपानको आनीबानी र सामाजिक ब्यवहारमा सुधार,
- ◆ खाद्य सुशासन,
- ◆ उत्पादक, प्रशोधनकर्ता र व्यापारीहरूलाई सम्यक आजीविका सम्बन्धी प्रशिक्षण,
- ◆ प्रकृतिमैत्री खाद्य उत्पादन प्रणालीको अवलम्बन ।

३.३ लुम्बिनी प्रदेशको क्षेत्रगत पहलहरू

याम नारायण देवकोटा

प्रदेश सचिव कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश

लुम्बिनी प्रदेश सरकारको कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयसँग क्षेत्रगत रूपमा रहेका खाद्य प्रणाली रूपान्तरण र यसको पहिलो कार्यक्षेत्र स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा सबैको पहुँचको सन्दर्भमा भइरहेका नीतिगत पहल, कार्यान्वयन तथा सहकार्य जस्ता समेटेर यो लेख तयार गरीएको छ ।

लुम्बिनी प्रदेशमा भएको नीतिगत व्यवस्था

प्रदेशको प्रथम आवधिक योजना २०७६/७७ देखि २०८०/८१ ले खाद्य तथा पोषण सुरक्षा अन्तर्गत "महिला, बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरू लगायत सबैको खाद्यसुरक्षा साथै पोषणको अवस्थामा सुधार" भन्ने खाद्य तथा पोषण सुरक्षासम्बन्धी दीर्घकालीन सोच र "खाद्यवस्तुहरूमा दिगो पहुँच र उपभोग वृद्धिमार्फत खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हासिल गर्ने" लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । यसै गरी प्रदेशको दोस्रो आवधिक योजनाको अवधारणा पत्रमा पनि आर्थिक क्षेत्रभित्र खाद्य सुरक्षा तथा पोषण क्षेत्रलाई महत्त्व दिईएको छ ।

प्रदेश सरकारको चालु आर्थिक वर्षको नीतिमा व्यवसायिक कृषि लुम्बिनी प्रदेशको समृद्धि भन्ने नारालाई आत्मसात गर्दै खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितता गर्न र कृषि उपजको आयात प्रतिस्थापन गर्न कृषिको आधुनिकीकरण, यान्त्रिकीकरण र व्यवसायीकरण मार्फत उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गरीने भन्ने कुरा उल्लेख गरीएको छ ।

यसै प्रकार प्रादेशिक कृषि विकास रणनीति २०८०/८१- २०९५/९६ मा पनि यी विषयहरू महत्त्वका साथ समेटिएका छन् । यसको दूरदृष्टि (Vision) मा "प्रदेशको आर्थिक उन्नतिमा योगदान दिन, जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्न आत्मनिर्भर, प्रतिस्पर्धी, समावेशी, दिगो तथा जलवायु मैत्री कृषि क्षेत्र" भन्ने उल्लेख छ भने ध्येय (Mission) मा "समृद्ध प्रदेश आत्मनिर्भर जनता" को अवधारणा अनुरूप कुशल, प्रतिस्पर्धी तथा दिगो कृषि क्षेत्रको अभिवृद्धिद्वारा खाद्य सम्प्रभुता सहितको खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै दिगो आय वृद्धि गर्नु र उद्देश्य (Objectives) मा खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्नु, बहुआयामिक गरीबी दरमा कमी ल्याउनु, कृषिमा आधारित दिगो तथा समावेशी आर्थिक वृद्धि गर्नु र उच्च तथा समतामूलक कृषि आय वृद्धि गर्नु भनी उल्लेख गरीएको छ ।

यी लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्तीका लागि प्रदेशस्तरमा देहाय बमोजिमका विभिन्न कानूनहरू बनाईएको छ ।

- ◆ दाना पदार्थ ऐन, २०७५;
- ◆ पशु वधशाला तथा मासु जाँच ऐन, २०७५;
- ◆ बीउ बिजन ऐन, २०७५;
- ◆ मल ऐन २०७५
- ◆ पशु स्वास्थ्य तथा पशुसेवा ऐन २०७५
- ◆ व्यावसायिक गाईभैसी फार्मले अवलम्बन गर्नुपर्ने पशु कल्याण सम्बन्धी मापदण्ड, २०८०;

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन २०७५ र नियमावली, २०८० को कार्यान्वयनका लागि कृषि भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गत खाद्य सुरक्षा सुचना केन्द्रको स्थापना भई खाद्य सुरक्षा सुचना केन्द्र निर्देशक समिति १५ सदस्यीय समेत गठन गरीएको छ । खाद्य समन्वय समिति गठन भएको र खाद्य परिषदको मस्यौदा निर्माण भएको तर अन्तिम रूप दिन बाकि रहेको छ भने असल कृषि अभ्यासका लागि सहायक क्रियाकलापमा सहजीकरण र खाद्य सम्प्रभुतालाई स्थानीयकरण गर्न कानूनी तथा संस्थागत संरचना स्थापना गर्न प्रादेशिक प्राथमिकता तथा

अभ्यासहरू समेत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसैगरी खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर ऐन, २०८१ को कार्यान्वयनका लागि प्रदेश स्तरमा थप कानूनी व्यवस्था गर्न समेत आवश्यक देखिन्छ ।

तोकिएका जिम्मेवारीहरू कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयले विभिन्न संस्थागत संरचना तथा कार्यक्रमहरू मार्फत् कार्यान्वयन गर्दछ । विषयगत निर्देशनालयहरू; कृषि पशुपंछी र सहकारी तालिम केन्द्रहरू; मल तथा माटो, बीउविजन, बाली संरक्षण र पशु रोग अन्वेषण प्रयोगशाला; कुखुरा विकास फर्म, मत्स्य विकास फर्म; कृषि ज्ञान केन्द्र, भेटेरिनरी अस्पताल तथा पशुसेवा बिज्ञ केन्द्र र एकिकृत कृषि तथा पशुपंछी विकास कार्यालयहरू गरी कुल ३४ वटा कार्यालयहरू मार्फत् सेवा प्रवाह हुने गरेको छ । संघीय सरकार मातहत जीवनाशक विषादीको अवशेष जाँचगर्ने प्रयोगशालाहरू (DFTQC अन्तर्गत र PQPMC अन्तर्गत) बुटवल र नेपालगञ्जमा सञ्चालनमा छन् । यसै गरी प्रदेश मल वितरण व्यवस्थापन समिति, प्रदेश बीउविजन समिति, कार्यक्रम व्यवस्थापन समिति, निर्देशक समिति लगायतका संस्थागत संरचनाहरूको समेत व्यवस्था छ भने जनशक्तीको रूपमा बीउविजन निरीक्षक, मल निरीक्षक, विषादी निरीक्षक, मासु निरीक्षक आदिको नियुक्ति तथा परिचालन गरीएकोछ ।

सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय तथा सहकार्य समेत गरी विभिन्न कार्यक्रम तथा अभियानहरू मार्फत् गुणस्तरीय खाद्य उत्पादनमा सहयोग तथा सहजिकरण गर्दै आईएकोछ । केही मुख्य कार्यक्रमहरूमा स्मार्ट कृषि गाउँ कार्यक्रम, मिसन कार्यक्रम, रोड कोरिडोर कार्यक्रम, पढ्दै कमाउँदै कार्यक्रम, कृषि यान्त्रिकरण कार्यक्रम, कृषि उपज ढुवानी साधन अनुदान, कोल्डस्टोर निर्माण अनुदान, हरित स्वयंसेवक कार्यक्रम, कृषि कर्जामा व्याज अनुदान, कृषिकर्मी रोजगार कार्यक्रम, कृषिपढेका यूवालक्षित कार्यक्रम, कृषि श्रोतकेन्द्र विकास कार्यक्रम, पशुपंछीको श्रोतकेन्द्र विकास कार्यक्रम, साईंलेज तथा घाँस मिसन, लक्षितवर्ग विशेष कार्यक्रम, कृषि उपज संकलन केन्द्र तथा बजार विकास कार्यक्रम, प्राञ्जारिक कृषि प्रबर्द्धन कार्यक्रम, उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान, खोरेत रोग उन्मूलन अभियान, बाँभोपन निवारण कार्यक्रम, करारखेती सहयोग कार्यक्रम, बीउ भण्डारणगृह निर्माण, माटो व्यवस्थापन कार्यक्रम, विषादी व्यवस्थापन कार्यक्रम, रैथाने बाली प्रबर्द्धन कार्यक्रम आदि हुन् ।

3.8 खाद्य प्रणाली सवलीकरणमा उच्च कृषि शिक्षा

महेश जैशी,

उप-प्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपालको विद्यमान कृषि प्रणाली निर्वाहमुखी, परम्परावादी र न्यून उत्पादनमुखी रहेको छ । विद्यमान खाद्य प्रणालीको मूल्य श्रृत्ला कमजोर, अस्थिर र कम प्रकृति मैत्री रहेको देखिन्छ । प्रकृति मैत्री आधुनिक प्रविधिको न्यून उपयोगको कारण उत्पादन तथा उत्पादकत्व न्यून तहको हुनु र उत्पादन पश्चात धेरै नोक्सान हुनु, असमतामूलक जीविकोपार्जन, असमान आय वितरण, जलवायु उत्थानशीलता कमजोर हुनु, नियमित रूपमा प्राकृतिक विपद् आउनु तथा क्षति हुनु, विपद् पूर्वतयारी तथा पूर्वानुमानमा आधारित गतिविधि गर्ने क्षमता न्यून हुनु आदि खाद्य प्रणाली कमजोर रहनुको मूल कारण रहेको छ । हाल आएर बिबिध कारणले कृषि मुख्यतया महिला केन्द्रित भएको छ नेपालमा ९० प्रतिशत साना किसानहरूले हाम् काष्य प्रणाली धानेका छन । तसैले उत्पादन प्रणाली कम प्रतिस्पर्धी छ ।हाल बित्रवबिकरणको कारणले खाद्य प्रणाली कृषिभन्दा पर पर गैरहेको देखिन्छ । यद्यपि, कृषि प्रणाली नै खाध् प्रणालीको मुख्य घटक हो तर जव समम् हामि हाम् खाध् प्रणाली लाई स्थानीयकरण गरदैनौ तवसम् हाम्रो खाद्य प्रणालि दिगो, समाबेशि, उत्थानशिल हुनै सकदैन । उच्च कृषि शिक्षाले त्यो खाद्य प्रणालीलाई आफुले शिक्षित गरीरहेका कृषि स्नातकहरूलाई ज्ञान शिप र धारणालइ स्थानीयकरण गर्दै दिक्षित नगरे सम्म खाद्य प्रणाली सवलीकरण हुन सकदैन ।

खाद्य प्रणालीको रूपान्तरणको प्रक्रिया क्षेत्रगत (Sectoral) नभई प्रणालीगत (System wide approach) अवधारणाबाट मात्र सम्भव हुने भएकोले दिगो खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका क्रियाकलापहरू एक आपसमा समन्वय, सहकार्य र एकीकृत प्रयासका लागि मार्गदर्शन गर्ने योजनाको आवश्यकता रहे अनुरूप रणनीतिक योजना तयार भएको ।

उच्च कृषि शिक्षा संस्थानहरूले सक्रिय रूपमा एक अस्थिर खाद्य प्रणाली जस्ता विश्वव्यापी समस्याहरूको समाधानका वारेमा निरन्तर जुटनु र खाद्य प्रणाली सवलीकरणमा हसभागि हुनु जरुरी । उच्च कृषि शिक्षा संस्थानहरूको मुख्य उदेश्य भनेको खाद्य उत्पादन क्षेत्रका विशेषज्ञहरूलाई तलका निम्न पाच क्षेत्रहरूमा निरन्तर शिक्षित गर्नु पर्दछ ।

- ◆ आलि देखि थाली सम्म
- ◆ कृषि अवस्था देखी कृषि ब्वस्था सम्म
- ◆ गोठ देखि आठ सम्म
- ◆ अन्न देखि धन्न सम्म
- ◆ एक प्रकार देखि चार प्रकार सम्म

उच्च कृषि शिक्षा अवसरहरू भनेको शैक्षिक हस्तक्षेपहरू हुन्, सो हस्तक्षेपहरू तिन तहमा सचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

- ◆ पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन
- ◆ पाठ्यक्रम कार्यान्वयन
- ◆ पाठ्यक्रम गतिबिधि कार्यान्वयन

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका लागि समन्वयात्मक प्रयास गर्न ११ वटा खाद्य प्रणाली संवादका आधारमा विषयगत मन्त्रालय, विकास साभेदार तथा सरोकारवालाहरूको सहभागितामा राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा खाद्य प्रणाली रूपान्तरण ६ वटा रणनीतिक कार्यगत योजना तर्जुमा गरीएको छ । ती प्रत्येक रणनीतिक कार्ययोजनालाई रूपान्तरण गर्न उच्च कृषि शिक्षाका पाठ्यक्रमका विषुवस्तुहरू र रूपान्तरणका उपायहरू तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

तालिका १: खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा क्षेत्रहरूमा कृषि शिक्षा

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटा क्षेत्रहरूमा कृषि शिक्षा		
विश्लेषणका पक्षहरू	पाठ्यक्रमका विषय वस्तुहरू	रूपान्तरणका उपायहरू
स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्य पहुँच सुनिश्चितता	उत्पादन, उत्पादकत्व प्रबिधि	पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन
दिगो खाद्य उपभोग पद्धति अवलम्बन	पोषण शिक्षा	पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन
प्रकृति मैत्री उत्पादन प्रणाली अवलम्बन	कृषि-पर्यावरणीय शिक्षा	पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन
समन्यायिक जिविकोपार्जनको अवस्था	साना मझौला कृषि उध्यम व्यवस्थापन	पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन
उत्थानशील खाद्य प्रणाली	जलवायु सम्बन्धित बिधि	पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन
खाद्य अधिकार, खाद्य सम्प्रभुता ऐन कार्यान्वयन	कृषि प्रसार, परामर्शसेवा कृषि-प्रशासन, व्यवस्थापन	पाठ्यक्रम सुधार तथा परिमार्जन पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन

पाठ्यक्रम जस्तै पाठ्यक्रम सामग्री र लुकेका पाठ्यक्रम गतिविधिहरू थप रूपमा, विभिन्न विषयहरूमा पदार्थ ज्ञान, विशेष गरी अन्तरविषयी सन्दर्भहरूमा, स्थानीय र विश्वव्यापी रूपमा स्थिरता चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न महत्त्वपूर्ण छ । यसबाहेक, सिद्धान्त र अभ्यासको साथसाथै विद्यार्थीहरूको भावनात्मक र नैतिक विकासलाई सहयोग गर्न आवश्यक छ ।

खाद्य प्रणालीको प्रयोग र अध्ययनमा आधारित, रूपान्तरणकारी अध्यापन एक दृष्टिकोण हो जसमा विद्यार्थीहरू नैतिक विषयहरू हुन् । रूपान्तरणकारी अध्यापनशास्त्रका लागि विश्वास, मूल्य र धारणाहरूको आलोचनात्मक परीक्षण आवश्यक छ। आफ्नै पेशाको बारेमा बढी सचेत हुँदा पनि बहु-व्यावसायिक सहकार्यको क्षमता बढ्छ ।

उच्च कृषि शिक्षा नीतिमा मेगाट्रेन्डहरूले कार्य-जीवन प्रासंगिकता, सिक्ने परिणामहरू र तिनीहरूको मूल्याङ्कनमा जोड दिन्छ । शिक्षामा नीतिगत लक्ष्यहरू जस्तै योग्यता-आधारित पाठ्यक्रम, विद्यार्थी-केन्द्रित सिकाइ र एकेडेमीभिन्न र खाद्य प्रणालीका सरोकारवालाहरू जस्तै उत्पादकहरू, संकलकहरू, ढुवानीकर्ताहरू, गल्लाहरू हरूसँग सहकार्य गरी खास खास क्षेत्रहरूमा खाद्य प्रणाली कसरी सुधार गर्न सकिन्छ त्यस बिषयमा गरेको अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा उच्च कृषि शिक्षाको पठ्यक्रम निरन्तर परिमार्जन गर्न आवश्यक छ ।

अझ खास भन्ने हो भने उच्च कृषि शिक्षाका प्राध्यपकहरू, बिद्यार्थीहरू, अनुसन्धानकर्ताहरू खाद्य प्रणालीका सरोकारवालाहरू संगको सिकाइका आधारमा मात्र उनीहरूको मुल्यांकन पदित कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ तब मात्र उच्च कृषि शिक्षाकाका प्रबिधिकहरू खारिएका स्थानीय खाद्य प्रणाली बुझेका हुन्छन र आफ्नो जागिर वा क्यारियरको दौरानमा समाजलाई योगदान दिन सक्छन । शिक्षा द्वारा आत्म-जागरूकता जगाई कृषि स्नातकहरूलाई र समाज र प्रकृतिसँगको सम्बन्धलाई बुझाउनु आवश्यक छ ।

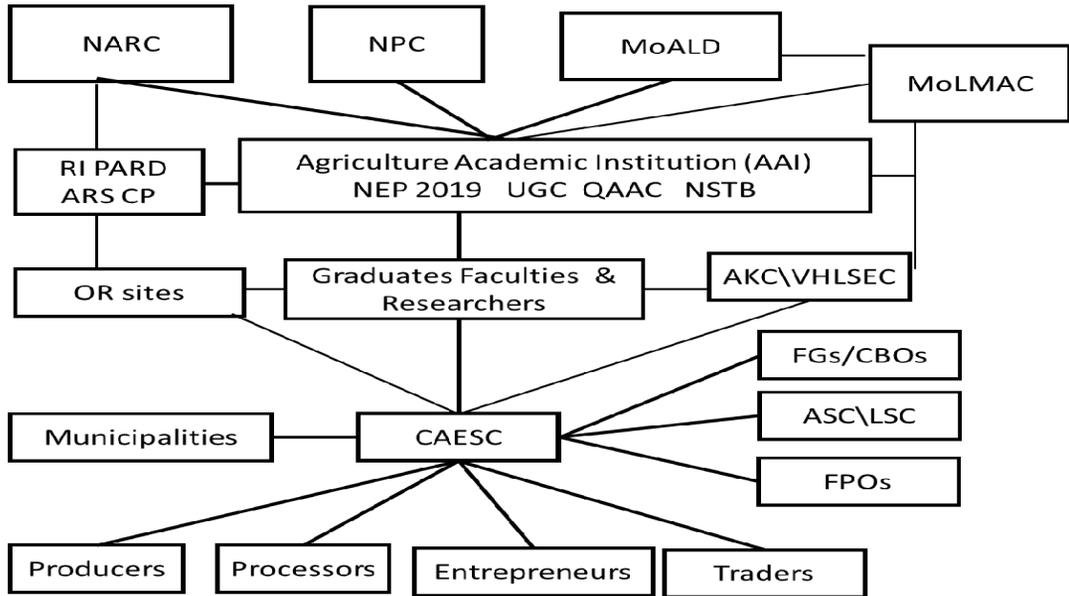
तालिका २: कृषि उच्च शिक्षा र कार्यक्षेत्र

कृषि उच्च शिक्षा	कार्य क्षेत्र
सार्वजनिक-निजी साभेदारी, व्यावसायिक सङ्घहरूसँगको आदानप्रदान र राष्ट्रिय र बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूसँग साभेदारीको माध्यमबाट राष्ट्रिय हितधारक सङ्गठनहरूसँग अर्थपूर्ण संस्थागत सम्बन्धहरू स्थापना गर्नुपर्छ ।	कार्यदिशा १-६
यो संस्थागत सम्बन्धहरूले राष्ट्रिय कृषि विकास प्राथमिकताहरूका लागि रणनीतिक रूपरेखा विकास गर्न, राष्ट्रिय कृषि नवप्रवर्तन प्रणालीहरूमा उनीहरूको अपेक्षित योगदान प्राप्त गर्न, र कृषि खाद्य श्रम बजारको विकसित नयाँ संस्करणहरू पूरा गर्न मद्दत गर्न सक्छ ।	कार्यदिशा १-६
उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले खाद्य प्रणाली बिकास विकास कार्यहरूमा अधिक सहभागी हुन आवश्यक छ ।	कार्यदिशा १-६
यसले उच्च कृषि शिक्षाका संस्थाहरूलाई पनि सरोकारवाला संस्थाहरूको सहकार्यमा विद्यार्थीहरूलाई थप व्यावहारिक प्रशिक्षणका अवसरहरू प्रदान गर्न मद्दत गर्न सक्छ ।	कार्यदिशा १-६
उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले अन्य विश्वविद्यालयहरूसँग सञ्जाल र साभेदारी निर्माण र सुदृढ पार्नु पर्छ ।	कार्यदिशा १-६
उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले शैक्षिक कार्यक्रमहरूको गुणस्तर बढाउन र अनुसन्धान र शिक्षाका लागि थप क्षमता प्रदान गर्न सूचना साभेदारी, वैज्ञानिक छलफल, र विद्यार्थीहरू आदानप्रदान कार्यक्रमहरू र अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक सञ्जालहरूमा समावेश भई ज्ञान शिप धारणा साटासाटको अवसर दिनु पर्दछ ।	कार्यदिशा १-६
उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले नयाँ मानसिकता, नयाँ पाठ्यक्रम सामग्री र नयाँ अध्यापनशास्त्र स्थापना गर्न, उच्च कृषि शिक्षालाई अनिसन्धानका लागि आर्थिक स्रोतहरू उपलब्ध गराउन आवश्यक छ ।	कार्यदिशा १-६

समुदायमा आधारित कृषि प्रसार प्रणाली

खास गरी समुदायको सहभागिता बिना कुनै पनि कृषि प्रसार तथा पारामर्श सेवा सफल हुदैन तसमा पनि स्थानीय स्तरमा खाद्य प्रणाली सुधारका कुनै पनि एजेण्डा समुदायको सहभागिता बिना परिकल्पना गर्न हुदैन । ज्ञान शिप र धारणा बनाउन सहजीकरण गर्ने उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने निकायहरू, उच्च माध्यमिक बिधालयहरू, सिटिभिटि अन्तर्गत का शिक्षालयहरू, बिबिन्न बिशव बिधालयका अनतर्गतका महबिधालय, आर्गिक क्याम्पसहरू, प्राईभेट क्याम्पसहरू, सामुदायिक क्याम्पसहरूका बिधार्थीहरू, प्रध्यापकहरू अनुसन्धानकर्ताहरू प्रत्यक्ष समुदाय, समूह, सहकारिहरूको समनवयमा काधय प्रणालीमा नवपर्वर्तन, अनुसन्धान, अवलोकन, मुल्यांकन जस्ता कार्यहरूमा सहभागी भई ज्ञान शिप धारणा आदान प्रदान गर्ने असाल अभ्यासहरूको दस्ताबेजिकारण गर्ने, समाजिक परिचालन जस्ता कार्यहरूमा सहबागी गराईनु पर्दछ ।

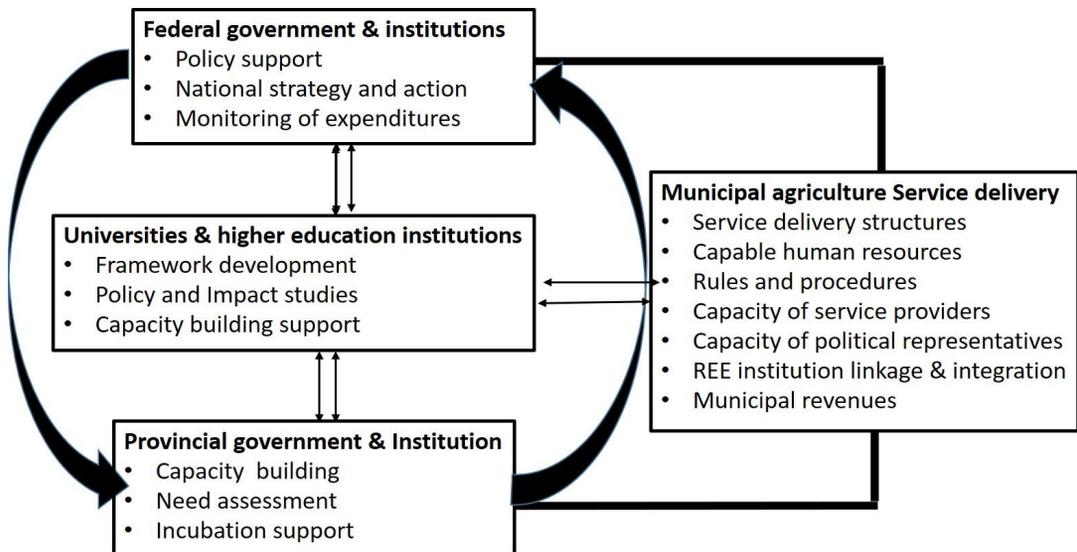
चित्र १: सरोकारवालाहरूको समन्वयात्मक पहल

पालिका स्तरीय कृषि शासन पद्धतिको हालको अवस्था

नेपालका सातवटै प्रदेशका २१ वटा पालिकामा गरीएको पालिका स्तरीय कृषि शासन पद्धतिको हालको अवस्था को कुरा गर्दा मुख्यातया तिनवटा बिषयहरूमा समस्या देखिएको छ । काध्य प्रनाली सुधारमा कृषि शासन सुधार इक अभिन्न अंगको रूपामा लिईएको छ । त्यसैगरी पालिकाको कृषि क्षेत्रको पालिका स्तरीय क्षमता सवैभन्दा टुलो समास्याको रूपाम देखिएको छ । पालिकामा कृषि प्रसार तथा कृषि परामर्श सेवा पुराउने नयुनतम पुर्वाधार तथा स्रोतहरू अत्यान्त नाजुक अवस्थामा छन । तसो हुनाको प्रमुख कारण कृषि क्षेत्रमा बजेट बिनियोजन नगर्नु र खाद्य प्रणालीलाई बहु आयामिक बहु सरोकारवाला, र बहु पक्षिय दृष्टिकोणबाट नहेरिनु पनो हो ।

चित्र २: कृषि शासन पद्धतिको अवस्था

पाठ्यक्रम सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन र पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन

माथि भनिए जस्तै पाठ्यक्रम सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन र पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन खाद्य प्रणाली सुधार का मुख् मुख्य विषयवस्तुहरू हुन । खाद्य प्रणाली बहु आयामिक, बहुक्षेत्रिय, बहुसरोलारवाला बिषय हो । त्यसैले खाद्य प्रणाली सुधारको सवालमा पाठ्यक्रम सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन र पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन पनि प्रणालीगत रूपमा बहु आयामिक, बहुक्षेत्रिय, बहुसरोलारवाला बिषय हो । खाद्य प्रणाली सुधार गर्न पाठ्यक्रम सुधार, पाठ्यक्रम परिमार्जन र पाठ्यक्रम क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्न लागि यि ६ वटा मुलभुत प्रश्नहरूलाई आधार बनाउनि पर्दछ ।

- १) मूल खाद्य उत्पादन क्षमताहरू र सिक्ने र सिकाउने पर्ने ज्ञान शिप र धारणाहरू समन्वय गरी कसरी साभ्भा दिगो खाद्य प्रणाली पाठ्यक्रम बिकास गर्न सकिन्छ ?
- २) बिबिन्न सरोकारवालाहरूको समन्वयमा कृषि पारिस्थितिकी, जलवायु परिवर्तनमा आधारित वैज्ञानिक-प्राविधिक, कृषि जैविक विविधता जलवायु सम्बेदनशिल प्रबिधिका विषयहरू "कृषि-खाद्य प्रणाली साक्षरता" सामग्री कसरी बिकास गर्न सकिन्छ?
- ३) दिगो कृषि र खाद्य प्रणालीहरूका लागि कुन मुख्य सीपहरू महत्वपुर्ण छन ? (नवपरवर्तन सोच, व्यवसाय व्यवस्थापन, वाली तथा उतपादन छनौट, उत्पादन प्रबिधि, सामुदायिक विकास, नेतृत्व बिकास आदि
- ४) कृषि स्नातक विद्यार्थीहरू सँग "हरित" कृषि-खाद्य भविष्य जिविकोपार्जन क्षेत्र छनौट लागि प्रशिक्षण प्राथमिकताहरू के हुन् सक्छन ? (स्नातक अनुसन्धान, केस स्टडी, इन्टर्नसिप, प्रयोगात्मक सिकाई, अनलाइन अनुभवात्मक सिकाइ कुन भूमिकाहरू हुनुपर्छ)
- ५) हाल हामी संग दिगो कृषि र खाद्य प्रणालीहरूका कुन विद्यमान मोडेल वा उत्तम अभ्यासहरू छन् र ती पाठ्यक्रमहरू कसरी घटाउन वा बढाउन सकिन्छ?
- ६) खाद्य प्रणालीका क्षमताहरू र सीपहरू कसरी अभ्याससँग जोड्न सकिन्छ त्यसपछि यी क्षमता र शिपहरू अनुसन्धान, प्रसार, विस्तार, कृषि-प्रशोधन, खेती मार्फत अभ्यासमा कसरी समायोजन गर्न सकिन्छ?

३.५ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँचको सन्दर्भमा नीजि क्षेत्र

कृष्णप्रसाद शर्मा, अध्यक्ष

नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, लुम्बिनी प्रदेश

१. पृष्ठभूमि

निजी क्षेत्रको खाद्य प्रणालीको एक महत्वपूर्ण अंग हो, यस क्षेत्रको खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ वटै क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका रहेको र थप भूमिकाको प्रचुर सम्भाव्यता रहेको छ । नेपालको संविधानको मौलिक हक अन्तर्गत रहेको धारा ३६ मा उल्लेख गरीएको खाद्य सम्बन्धि हक र राज्यको सम्पूर्ण नागरीकलाई स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यान्नको सुनिश्चितता एवं सन् २०३० सम्म भोकमरी हटाउने भन्ने उद्देश्य लाई पुरा गर्ने दायित्व यस प्रदेश सरकारको मात्र नभई उत्पादन, भण्डारण, वितरण र बजारीकरणमा उल्लेख्य भूमिका खेल्ने निजी क्षेत्रको पनि दायित्व महसुस गरेको छ । विभिन्न तथ्यांकले देखाए अनुसार नेपालको समग्र पोषण स्थितिमा आईरहेको सुधारमा निजी क्षेत्रको पनि भूमिका रहेको छ ।

२ लुम्बिनी प्रदेशको वर्तमान अवस्था :

- ◆ तथ्याङ्कीय हिसाबमा खाद्यान्न पहुँचको सन्दर्भमा बाग्मती प्रदेश पछि राम्रो अवस्था लुम्बिनी प्रदेशमा रहेको ।
- ◆ लुम्बिनी प्रदेश कृषिमा सम्पन्न भए पनि ग्रामीण तथा सीमान्तकृत वर्ग अझै पनि पोषणयुक्त खाना पाउनबाट वञ्चित छन् ।
- ◆ पाँच वर्षमुनिका बालबालिकामा कुपोषणको दर राष्ट्रिय औसतभन्दा केही बढी देखिएको छ ।
- ◆ पछिल्ला दिनमा कोभिड र विद्यमान आर्थिक सुस्ताका कारण समग्र नेपालको मात्र नभई लुम्बिनी प्रदेशमा गरीबीको रेखामुनी रहने जनताको संख्यामा वृद्धि हुने प्रक्षेपणबीच नागरीकहरूमा स्वच्छ र पोषण युक्त खाद्यान्नको पहुँचमा चुनौतीको अवस्था देखिएको छ ।
- ◆ गरीबी र खुला सीमानाका कारण गुणस्तरीय खाद्यान्नको सुनिश्चितता चुनौतीपूर्ण देखिएको छ ।

निजी क्षेत्रको समग्र स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नको पहुँच बृद्धि गर्नमा प्रमुख भूमिका रहेको छ । जसमध्ये क्षेत्रगत भूमिका तल दिईएको तालिकामा दिईएको छ ।

तालिका १: निजी क्षेत्रको स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नको पहुँच बृद्धि गर्नमा भूमिका

क्र.सं.	क्षेत्र	भूमिका
१	पोषणयुक्त खाद्यान्नको पहुँच	◆ प्रशस्त पोषण भएको बालीहरू (जस्तै मौरिगा, चुकन्दर) आदिको विउ, विजनमा पहुँच
२	उत्पादन तथा वितरण प्रणाली	◆ प्रशस्त पोषण भएका बालीहरू तथा विभिन्न फलफूल तरकारीहरू, बढि प्रोटीनयुक्त माछा मासु, र दधजन्य परिकारको उत्पादन र वितरण । ◆ सुरक्षित भण्डारण गरी बेमौसमको समयमा पनि पोषण युक्त खाद्यको उपलब्धता बृद्धि । ◆ सुरक्षित प्रशोधन गरी भौगोलिक रूपमा टाढा भएको स्थानमा पनि बेमौसमको समयमा पनि पोषण युक्त खाद्यको उपलब्धता बृद्धि । ◆ प्याकेजिङका विधिहरूको प्रबर्धन गर्ने ।
३	स्वच्छ खाद्य प्रबर्द्धन	◆ विभिन्न रैथाने खानाहरूको मेनु तयार गरी उपभोक्तालाई रैथाने परिकारमा आकर्षित गर्ने
४	नव प्रवर्तन (Innovation)	◆ खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तरको क्षेत्रमा नवप्रवर्तनको लागि लगानी विस्तार गर्ने ।

३. चुनौती र आवश्यकताहरु

◆ प्रभावकारी नियमन

विशेष गरी तराईका देहातका स्थानहरु र हिमाल तथा पहाडका विकट जिल्लाहरु जँहा साक्षरता दर कम छ त्यहाँका जनता जसलाई लेबलिङ्ग तथा उत्पादन मिति, एक्सपायर मिति लगायतका कुराहरुको जानकारी छैन र सहज रूपमा भारतीय न्यून गुणस्तरका वस्तुहरु उपभोग गर्छन यो विषय स्वच्छ खाद्यान्न पहुँचको मुख्य चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । त्यसैले खाद्य स्वच्छता तथा लेबलीङ्गसग सम्बन्धीत स्पष्ट नीति नियम तथा प्रभावकारी नियमन तथा कार्यान्वयनको आवश्यकता रहेको छ ।

◆ सचेतना

खाद्य सम्बन्धि जानकारी तथा पोषण शिक्षाको अभाव रहेको निजी क्षेत्रका उध्यमीहरुलाई खाद्य प्रणाली तथा स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यको विषयमा सचेतनाको आवश्यकता रहेको छ ।

◆ स्रोतमा पहुँच

निजी क्षेत्रका साना तथा मझौला उध्यमीहरुको स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्य उत्पादन तथा बजारीकरण गर्न स्रोत साधनमा पहचको आवश्यकता रहेको छ ।

◆ सहकार्य तथा समन्वय

खाद्य प्रणाली तथा स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यको विषयमा निजी क्षेत्र, तीन तहको सरकार, विकास साभेदार तथा अन्य क्षेत्रको सहकार्य तथा समन्वयको आवश्यकता रहेको छ ।

४. उपाय तथा सुभावहरू

- ◆ स्वदेशी वस्तु प्रयोगमा प्रोत्सहान र सो विषयमा चेतना अभिवृद्धि ।
- ◆ निजी क्षेत्रको सम्भाव्यतालाई लाई सदपयोग गर्नुपर्ने ।
- ◆ साना, मझौला उध्यमी लक्षित गरी खाद्यको मुल्य शृंखलामा सहयोग पुग्ने गरी भौतिक पर्वाधारको प्रबर्धन गरीनुपर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणालीका सरोकारवालाहरुसग समन्वय र सहकार्यमा अगाडि बढनुपर्ने ।
- ◆ खुला सीमानाबाट हुने न्यून गुणस्तरीय खाद्यान्नका पैठारीमा रोक लगाउनुपर्ने ।
- ◆ यातायात पूर्वाधार र शीत भण्डारणमा सरकारी/निजी क्षेत्रको साभेदारी ।

५. निजी क्षेत्रको प्रतिबद्धता

- ◆ निजी क्षेत्रहरुले उपभोक्ताको हैसियतमा पोषणको विषयलाई साभ्ता उत्तरदायित्वको रूपमा लिएका छौं ।
- ◆ उत्पादनदेखि वितरणसम्मको 'भ्यालु चेन' सुधार गर्न प्रदेश सरकारले मार्गदर्शन गरेमा सहयोग गर्न तयार छौं ।
- ◆ लुम्बिनी प्रदेशका ३९ वटा वाणिज्य संघमार्फत कृषकका उत्पादन बजारमा पुर्याउन निजी क्षेत्र प्रतिबद्ध रहेको छ ।

निष्कर्ष:

स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्न राज्य, स्थानीय निकाय र निजी क्षेत्रको संयुक्त प्रयास अपरिहार्य छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी खाद्यान्नको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण र बजार व्यवस्थापनमा सहकार्य गर्नका लागि नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ लुम्बिनी प्रदेशका १२ जिल्लामा रहेका सञ्जालहरुमा प्रतिबद्ध र तयार छ ।

३.६ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँचका लागि उपभोक्ताका सरोकारहरू

बरिष्ठ अधिवक्ता विष्णु प्रसाद तिमिल्सिना

महासचिव, उपभोक्ता हित संरक्षण मन्त्र नेपाल

व्यक्तिगत प्रयोगको लागि खाद्य वस्तुको उत्पादक वा बिक्रेता वा वितरकबाट खरिद वा सहयोग वा अरु कुनै शर्त आधारमा कुनै पनि खाद्य वस्तु प्राप्त गरी उपभोग गर्ने व्यक्ति वा समूह खाद्य वस्तुको उपभोक्ता हो । खाद्य वस्तुको उपभोग विना मानव जीवन जीउन असम्भव छ । स्वस्थ भएर वाँच्नका लागि मानव शरिरलाई आवश्यक पर्ने सबै प्रकारका स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यवस्तुको आवश्यक पर्दछ । किसानै भएपनि आफुलाई चाहिने सबै प्रकारका पोषणयुक्त खाद्य वस्तुको उत्पादन आफैले गर्न समय, ज्ञानसिप जनशक्ति हावापानी आदीका कारण असम्भव हुन्छ । यसैले प्रत्येक व्यक्ति खाद्य वस्तुको उपलब्धताका लागि बजारमा निर्भर रहनुपर्ने वाध्यता रहदै आएको छ । यसैले खाद्य वस्तु बजारका सबै मानिस (सामान्य किसान देखि राष्ट्रपति सम्म) उपभोक्ता हुन । त्यसैले खाद्य उपभोक्ता हित संरक्षणको विषय सबैको सरोकारको विषय वन्दै आएको छ ।

दुषित खाद्य पदार्थले मानिसको जीउ ज्यानमा नै असर पुर्याउने गर्छ । निर्धारण गरीएको स्वच्छता र गुणस्तर अनुरूप नभएका खाद्य पदार्थको स्वभाविक गुणभन्दा कम हुने गरी बनाइएका खाद्य पदार्थले मानिसको स्वास्थ्य र पोषणमा गंभीर प्रभावपार्ने भएकोले यस्ता खाद्य वस्तुको उत्पादन, आयात, प्रशोधन भण्डारण, विक्रेता वा वितरक समेतका खाद्य वस्तुको आपूर्ति श्रृंखलाका सबै सरोकारवालाहरू जिम्मेवार हुन आवश्यक छ । उपभोक्ताले आजको प्रविधिको युगमा आत्मविश्वासका साथ खाद्य वस्तुको खरिद गर्ने वातावरण निर्माणका लागि तिनै तहका सरकार र व्यावसायिक जगतले जिम्मेवार हुनुपर्दछ ।

उपभोक्तावादको सिद्धान्तले उपभोक्ता सचेत हुनुपर्छ (Let the buyer beware) अर्थात् बजारबाट खाद्यवस्तु खरिद वा प्राप्त गर्नु अघि नै गुणस्तरका सम्वन्धमा उपभोक्ता आफै सचेत र होसियार हुनुपर्छ भन्ने हो । यसले गुणस्तरहीन वस्तु र सेवाको विक्रिबाट आफुमाथि ठगि र शोषण भएको शंका भए त्यस्ता वस्तु र सेवा वहिस्कार गर्नसक्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ । तर आजको विज्ञान र प्रविधिको विकासको युगमा खाद्य वस्तुको उत्पादन तथा प्रशोधनका सबै क्रियाकलापलाई उपभोक्ताले देखेर जानेर गुणस्तरको एकीन गरेर खरिद गर्न सक्दैनन् । त्यसैले पछिल्लो समयमा प्रदायक वा बिक्रेताहरू उपभोक्ताप्रति जिम्मेवार हुनुपर्दछ । (Let the seller beware) भन्ने सिद्धान्त स्थापित हुदै आएको छ । उपभोक्ताले बजारमा पर्याप्त छनौट गर्न पाउने अधिकार राख्दछन् त्यसैले उपभोक्ता बजारका सार्वभौम-हुन्छन् (Principle of Consumer Sovereignty) र उपभोक्ता बिना बजार सञ्चालन नहुने भएकोले बजारमा उपभोक्तालाई सम्मान गरीनुपर्छ (Principle of Respectfulness) भन्ने सिद्धान्तहरू स्थापित हुदै आएका छन् ।

त्यसैगरी उपभोक्ताले खाद्य पदार्थको उपभोगबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार, मूल्य, गुण, परिमाण, शुद्धता र गुणस्तर, आदी बारे सहि सूचना पाउने अधिकार, प्रतिपर्धात्मक मूल्यमा गुणस्तरीय वस्तु वा सेवा रोज्न पाउने छनौटको अधिकार, आपूर्ति भण्डारण उपभोग आदीका सम्वन्धमा ज्ञान र सिप पाउनु उपभोक्ता शिक्षाको अधिकारको रूपमा रहेको छ । उपभोक्तालाई कुनै मर्का परेमा तत्काल सहज र सुलभ रूपमा सुनुवाई गर्ने र गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेमा उचित क्षतिपूर्ति पाउनु पर्ने उपभोक्ताको अधिकार हो । यसैगरी मानिसलाई जीवन जिउनको लागि अत्यावश्यक चामल दालत, नून तेल, चिनी जस्ता खाद्य वस्तुहरूमा उपभोक्ताको सहज पहुँचको अधिकार, स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण प्रतिकूलका विषादीको प्रयोग जस्ता क्रियाकलापबाट संरक्षित हुन पाउने अधिकार र खाद्य बजार सम्वन्धी प्रत्येक नीति, कानूनको निर्माण तथा नियमन गर्ने निकायमा उपभोक्ताको प्रतिनिधित्व हुन सहभागिताको अधिकारहरू उपभोक्ताका अधिकार हुन । उपभोक्ताका अधिकारहरूलाई खाद्य आपूर्ति श्रृंखलाका सरोकारवालाहरू भूमिका जिम्मेवार भए मात्र खाद्यान्नको बजारमा स्वच्छता कायम भई गुणस्तरीय खाद्यवस्तुको आपूर्तिबाट उपभोक्ताको हित संरक्षण हुन सक्दछ ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनको एक अध्ययनले संक्रमित खाना वा असुरक्षित खानाका कारण वर्षेनी ६० करोड मानिस विरामी पर्ने र ४२ लाख मानिसहरूको मृत्यु हुने गरेको छ । यसबाट गरीब, वालवालिका, बृद्ध बृद्धा, गर्भवति महिला, अपांगता भएका व्यक्तिहरू बढी प्रभावित हुने गरेका छन् । यसले पार्ने उपभोक्ताको जीउ ज्यान, स्वास्थ्य र उपचारमा वेहेनु पर्ने नोक्सानीका साथै कुपोषण समेतका बहुआयामिक प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न खाद्यान्नको गुणस्तर र स्वच्छता अनिवार्य शर्त हुन आएको छ ।

यसैले खाद्यपदार्थ बजारको स्वच्छता उपभोक्ता हित संरक्षणका लागि खाद्यवस्तु र प्रदायकको दर्ता, माग अनुसारको आपूर्ति व्यवस्थापन, उचित मूल्य, सहि नापतौल र गुणस्तरको सुनिश्चितता गर्नुका साथै भ्रमपूर्ण विज्ञापन र कर छल्ने व्यवसायिक क्रियाकलाप प्रभावकारी नियमनलाई नियन्त्रण र निषेध गरीनुपर्छ । खाद्य बजारमा हुने एकाधिकारपूर्ण, अनुचित र निषेधित व्यापारिक क्रियाकलाप अन्त गरीनुपर्छ । उपभोक्तालाई दुष्मन र आफ्ना प्रतिष्पर्धीलाई मित्र ठान्ने संगठित व्यापारिक प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने भन्ने विषयहरू उपभोक्ताका प्रमुख चासो र सरोकारका विषय रहदै आएका छन् । खाद्य स्वच्छताको विषय उपभोक्ताको मानव अधिकारको विषय हो । खाद्य सुरक्षा तथा गुणस्तर सम्बन्धी विश्वव्यापीरूपमा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय मानक (मापदण्ड), दिगो विकास लक्ष, व्यवसाय र मानव अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मार्ग-निर्देशक सिद्धान्त, २०११, उपभोक्ता संरक्षण सम्बन्धी दिग्दर्शन १९८५ तथा १९९९ को विस्तार समेतका खाद्य उपभोक्ताका अधिकार संरक्षण लागि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले सिर्जना गरेको दायित्व परिपालना गर्नु राज्यको दायित्व हो ।

असल कृषि अभ्यास, असल उत्पादन अभ्यास, असल सरसफाई अभ्यास, खाद्य स्वच्छता व्यवस्थापन प्रणाली, प्रभावकारी नियमन प्रणाली, सरोकारवालाहरू बीचको सहकार्य र उपभोक्ता सचेतना र जागरण खाद्य स्वच्छता कायम गर्ने पूर्वाधार हुन । अव्यवस्थित भण्डारण, अव्यवस्थित स्ट्रीट फुड, अण्डा जस्ता वस्तुको उपभोगको अवधिका बारे वास्तै नराख्नु, लेवल नलागे, रिलेवेलिड गरीएका खाद्यान्न वस्तु, मिसावट, धुँवामा पकाइएका खानेकुरा, तेलको पुन प्रयोग, खाने कुरामा रंग र रासायनिक वस्तुको प्रयोग, विषादीको अवशेष रहेका तरकारी तथा फलफूल विक्रि, गलत आनीवानी जस्ता नेपाली बजारमा देखिएका खाद्य स्वच्छता विरुद्धका जोखिमपूर्ण अवस्थाहरूलाई नियन्त्रण गर्न आवश्यक छ ।

नेपालको संविधानको धारा ४४ ले प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय खाद्यवस्तु प्राप्त गर्ने मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धी ऐन, २०७५, खाद्य स्वच्छता तथा गुणस्तर ऐन, २०८१, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५, प्रतिष्पर्धा प्रवर्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण ऐन, २०१७, कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२, खाद्य स्वच्छताका आधारमा होटेल रेष्टुरेन्ट स्तरीकरण गर्ने निर्देशिका, २०७४, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, उपभोक्ता मानव अधिकार अनुगमन निर्देशिका, २०७९ समेतका कानूनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन र स्थापित संघ प्रदेश र स्थानीय तहका संरचनाको जिम्मेवारपूर्ण क्रियाशिलताबाट खाद्य स्वच्छता कायम भई पोषणयुक्त खाद्यान्नको सुनिश्चितता हुन सक्दछ ।

गोठदेखि ओठसम्म र आली देखि थाली सम्म स्वच्छता कायम राख्न खाद्य आपूर्ति शृखलाका सरोकारवालाहरू जिम्मेवार वन्नुपर्छ । स्वच्छ र पोषणयुक्त आहार विहार राम्रो भए रोग लाग्दैन, औषधी चाहिँदैन भन्ने कुरालाई सवैले मनन गर्न जरूरी छ ।

अवको बाटो.....

- ◆ खाद्य अधिकार, सुरक्षा, स्वच्छता, उपभोक्ता संरक्षण र बजार सुशासनको विषयको बुझाइमा एक रूपता ल्याउने,
- ◆ समय सापेक्ष ऐन कानूनको तर्जुमा, संरचनाको निर्माण तथा स्थानीयकरण गरी तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- ◆ व्यवसाय र उपभोक्ताको मानव अधिकार कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र प्रवर्धन गर्ने
- ◆ अत्यावश्यक खाद्य वस्तुको उत्पादन, आयात, भण्डारण तथा बजारीकरणको सुनिश्चितता गर्ने ।
- ◆ उपभोक्ता शिक्षा, सचेतना र जागरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

- ◆ खाद्य प्रणाली भित्र रहेका विचौलियाको अन्त गर्ने ।
- ◆ अत्यावश्यक खाद्य वस्तुको सुपथ र सहज उपलब्धता मूल्य स्थिरताका लागि सुपथ मूल्यका पसलहरूको स्थापना गर्ने ।
- ◆ कृषक सम्मान प्रोत्साहन र संरक्षण गरी उत्पादनमा बृद्धि गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणालीको प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन तथा सार्वजनिकरण गर्ने ।
- ◆ संघ र प्रदेश खाद्य परिषद तथा स्थानीय खाद्य समन्वय समितिको क्रियाशिलता र साधन श्रोत र जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने ।
- ◆ स्वच्छता विपरितका क्रियाकलाप प्रभावकारी नियमनबाट नियन्त्रण र निषेध गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणालीका तिनै तहका सरोकारवाला बीच सहजीकरण ,समन्वय र सहकार्य गर्ने ।
- ◆ असल व्यवसायी अभ्यास र जागरूक उपभोक्ताको सम्मान र संरक्षण गर्ने ।
- ◆ कृषक सम्मान प्रोत्साहन र संरक्षण गरी उत्पादनमा बृद्धि गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणालीको प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन तथा सार्वजनिकरण गर्ने ।
- ◆ संघ र प्रदेश खाद्य परिषद तथा स्थानीय खाद्य समन्वय समितिको क्रियाशिलता र साधन श्रोत र जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने ।

3.6 थप प्रश्नोत्तर

मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेशका राजनीतिक सल्लाहकार लक्ष्मण झवालीले देहाय बमोजिमको सल्लाह सुभावा प्रदान गर्नुभयो ।

यस सम्वाद मार्फत प्रदेशको आगामी वर्षको योजना तर्जुमाको सल्लाह सुभावा प्राप्त गर्ने अपेक्षा रहेको जानकारी गराउँदै विध्यालय तथा विश्वविध्यालयको पाठ्यक्रममा उपभोक्ताको तहमा हुनुपर्ने आधारभूत सचेतनाका बारेमा उल्लेख गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै राष्ट्रिय चुनौतीको रूपमा रहेको युवा पलायनलाई निरूत्साहित गरी खेतको बाँझो भएको क्षेत्रफल बढ्ने क्रमलाई घटाउन विशेष ध्यान दिनुपर्ने विचार व्यक्त गर्नुभयो । उहाँले सिमावर्ती क्षेत्रमा रहेका किसानहरूले भारतीय वस्तुसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसकेको कारण विभिन्न चुनौती व्यहोरी रहेकोले त्यसको समाधानका विकल्पहरूको बारेमा पनि सोच्नुपर्ने कुरा औल्याउनुभयो । स्थानीय खाद्य प्रणालीमा रैथाने बालीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका भएकोले यसको प्रवर्धनमा विशेष जोड दिनुपर्ने विचार राख्दै विषादि न्यूनीकरण अहिलेको एक अपरिहार्य विषय रहेकोले यसमा जोड दिन ढिलो गर्न नहुने विचार व्यक्त गर्नुभयो ।

अपाङ्ग सेवा समाज, बुद्धभूमि, कपिलवस्तुका अब्दुल जहिद फकिरले हाल अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संख्या बढ्दै गइरहेकोले खाद्यमा रासायनिक विषादिहरूको अवशेषको कारणले पनि यो अबस्था आएको हो कि भन्ने जिज्ञासा राख्नुभयो ।

कपिलवस्तुको महाराजगंज नगरपालिकाका गैसस फोकल पर्सन सलमान् खानले रैथाने विउहरूको उत्पादन प्रवर्धन गर्न सकेमा दिगो खाद्य प्रणालीमा सहजीकरण हुने देखिन्छ । सीमा वर्ती क्षेत्रमा छाडा चौपायाले खेतीमा क्षति बढि रहेको छ र यसको व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने विचार राख्नुभयो ।

राष्ट्रिय कृषक समूह महासंघका प्रदेश अध्यक्ष सर्वजीत विष्टले खाद्य सम्प्रभुताको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको किसान सूचीकरणको प्रभावकारी कार्यान्वयन प्रभावकारी नभएको तथा कृषि ऐन निर्माण तथा यसको स्थानीयकरणको आवश्यकता रहेको विचार व्यक्त गर्नुभयो । त्यसका साथै हाल प्रति धरधुरी पशुपालनको संख्या घट्दै गइरहेको अवस्थामा रासायनिक मलको प्रयोग निर्विकल्प हुनजानेतर्फ सचेत रही रसायनिक मलमा हाल दिईरहेको अनुदानलाई कम गर्दै प्राङ्गारिक मलमा अनुदान बृद्धि गर्नुपर्ने अहिलेको आवश्यकता रहेको विचार व्यक्त गर्नुभयो ।

लि-बर्ड नेपालका कार्यक्रम अधिकृत नवीन जोशीले नेपालमा खाद्यमा फोर्टिफिकेसनको अवसर र चुनौतीहरूको बारेमा जिज्ञासा राख्नुभएको थियो ।

यसरी उठेका विषयवस्तुमा विज्ञहरूले विवेचनात्मक रूपमा प्रष्ट पार्नुभएको थियो । खाद्यमा फोर्टिफिकेसनको वृहत् सम्भाव्यता भएको विज्ञहरूद्वारा विचार व्यक्त भएको पाईन्छ । विशेष गरी संवेदनशील समूह जस्तै महिला, बालबालिका तथा अन्य सीमान्तकृत समूहमा रहेको सूक्ष्म पोषण तत्व (आईरन, आयोडिन, भिटामिन ए आदिको कमीलाई सम्बोधन गर्न यसको महत्व रहेपनि यसका विविध चुनौतीहरू रहेका छन् । जसमा दुर्गम क्षेत्रमा उपलब्धता, उत्पादनदेखि वितरण सम्म गुणस्तर कायम गर्नु, बहुक्षेत्रीय समन्वय, किफायतिपन तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन आदि प्रमुख रहेका छन् । तर यसरी गरीएको खाद्यमा फोर्टिफिकेसन आपतकालीन वा क्षणिक वा विशेष परिस्थितिको अवस्थामा बढी प्रभावकारी रहनेभएकोले दिगोपना तथा खाद्य सम्प्रभुताको सिद्धान्तका आधारमा स्थानीय जैविक विविधतामा आधारित विकल्प नै उत्तम रहेको छ । हाइब्रीड तथा स्थानीय वा रैथाने वाली र जातहरूको पोषक तत्वको सवालमा केही अध्ययनहरू भएको देखिन्छ । एक अध्ययन अनुसार रैथाने फर्सीको जातको विउ र बोक्रामा हाईब्रिड भन्दा बढि भिटामिन सि पाईएको थियो । विभिन्न वाली र जात अनुसार पोषण तत्वको मात्रा फरकफरक हुने गर्दछ । सामान्यतया रैथाने वा स्थानीय जातहरूमा विभिन्न प्रकारको पोषक तत्वको उच्च मात्रा पाईने गर्दछ । विषादिको सम्पर्कमा आएको खण्डमा विविध प्रकारका स्वास्थ्य सम्बन्धी समस्याहरू देखिने रहेको पाईन्छ । विभिन्न अध्ययनले जनाए अनुसार गर्भवती अवस्था र सानो बालबालिकामा विषादिसंग सम्पर्कमा आएको खण्डमा अटिजम्, बृद्धि विकासमा ढिलो आदि अवस्था आएको भन्ने पाईएको छ । अर्गानोफस्फेट जस्ता विषादिहरूको कारणले पार्किन्सन, अल्जाईमर आदिको अबस्था निम्त्याएको विविध अध्ययनले देखाएको छ ।

8. प्रमुख सुझावहरू

- ◆ नीति र कार्यक्रमहरू लैङ्गिक र सामाजिक समावेशी बनाउने - बजेट विनियोजनदेखि निर्णयमा दलित, महिला, र आदिवासीको सहभागिता आवश्यक छ। सीमान्तकृत समुदायहरूलाई साक्षरता, नेतृत्व, अधिकारको ज्ञान जस्ता तालिमहरू प्रदान गरी आफ्नो समस्या व्यक्त गर्न सक्षम बनाइनुपर्छ विशेषतः किशोरी, गर्भवती महिला, र सुत्केरीमा साक्षरताको माध्यमबाट पोषण चेतना अभिवृद्धि गरीनु पर्दछ। सुरक्षित र पोषणयुक्त खानामा पहुँच एक स्वास्थ्य र कृषिको सवाल मात्र होइन, यो मानव अधिकार, लैङ्गिक न्याय, र सामाजिक समानताको मुद्दा हो।
- ◆ वडा नागरीक मञ्च, आमासमूह, सहकारी संस्था, किसान समूहहरू जस्ता पहिल्यै अस्तित्वमा रहेका र भरपर्दो सामुदायिक संरचनाहरू प्रयोग गरी सहभागितामूलक संवाद सुरु गर्न सकिन्छ। विशेष गरी महिलाहरूका लागि सुरक्षित र उपयुक्त समय निर्धारण गरी आवाज उठाउने वातावरण बनाइनुपर्छ। सीमान्तकृत समुदायहरूलाई साक्षरता, नेतृत्व, अधिकारको ज्ञान जस्ता तालिमहरू प्रदान गरी आफ्नो समस्या व्यक्त गर्न सक्षम बनाइनुपर्छ। सामुदायिक रेडियो जस्ता स्थानीय भाषामा आधारित सस्ता प्रविधिहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ। स्थानीय तहहरूलाई समुदायको सुझाव अनुसार योजना बनाएको प्रतिवेदन दिने व्यवस्था अनिवार्य गरीनुपर्छ। दलित, महिला तथा अन्य सीमान्तकृत समुदायसँग काम गर्ने सङ्घसंस्थाहरूले अनुगमन गर्दै सुरक्षित संवाद सुनिश्चित गर्न र सुझावलाई योजनामा समावेश गराउने कुरामा दबाव सिर्जना गर्न सक्छन्।
- ◆ स्थानीय उत्पादनमा आधारित पोषण खाद्य प्रणाली, स्थानीय बीउ, परिकार र उत्कृष्ट कृषि अभ्यासहरू प्रयोग गर्ने, अभ्यास प्रवर्धन गर्ने। उत्पादन विविधीकरणमा सहजिकरण गर्ने। एकल बालीको सट्टा बहुबाली तथा एक बर्षे बालीको सट्टा बहुबर्षे, रैथाने बाली तथा स्थानीय पशु प्रवर्धन गर्ने साथै बाली तथा वस्तुभाउको बीज वृद्धि, नस्ल सुधार र उत्पादनमा जोड दिनु पर्छ। यसका लागि पोषक तत्वले भरिपूर्ण बाली र साना तथा मझौला पशुधनको उत्पादन बढाउने तर्फ ध्यान दिनुपर्ने।
- ◆ नेपालको कृषिलाई पोषणयुक्त खनेकुराको स्रोत बनाउन हाम्रो आफ्नै भौगोलिक, पर्यावरणीय, सामाजिक र सांस्कृतिक विशेषता र मर्मलाई आत्मसाथ गर्ने कृषि प्रणालीको योजना र यसको कार्यान्वयनको खाका कोरिनु पर्छ।
- ◆ खाद्य विविधता कम हुँदा वा खाद्य विविधता कम भएका क्षेत्रहरूमा बेमौसमी बाली उत्पादनमा ध्यान केन्द्रित गर्ने।
- ◆ स्वस्थ वातावरणको सुधार र खानाको बचत गर्ने (पानीको गुणस्तर, फोहोर व्यवस्थापन, पशुजनक रोग, कीटनाशक, ब्याक्टेरिया संक्रमण, आदि)
- ◆ कृषि प्रणालीलाई जलवायु सहनशील बनाउँदै आय वृद्धिमा जोड दिनुपर्ने।
- ◆ स्थानीय तहसम्म पोषण शिक्षाको पहुँच बढाउनुपर्ने र भोकमरी सूचक (Hunger Index) मा ध्यान दिई स्थानीय सरकारहरूमा नियमित अनुगमन र मूल्यांकन प्रणाली विकास गर्नु।
- ◆ नेपालमा सुरक्षित र पोषणयुक्त खाद्य पहुँचको सवाल सामाजिक न्याय र समावेशितासँग गहिरो रूपमा जोडिएको छ। महिलाहरू, बालबालिकाहरू, दलितहरू, आदिवासीहरू र अन्य पोषणका दृष्टिले संवेदनशील समुदायहरूलाई केन्द्रमा राखी नीति निर्माण र कार्यान्वयन गर्नु दिगो विकासको मूल आधार हो।
- ◆ शून्य भोकमरी र खाद्य प्रणाली रूपान्तरणको लागि रैथाने वालीहरूको प्रवर्धन आवश्यक
- ◆ पोषण वगैचा र पारिवारीक खेतीको प्रवर्धन आवश्यक
- ◆ प्राकृतिक खेती, प्रागारिक खेती र रैथाने खेतीहरूको प्रवर्धनको लागि पकेट, जोन र सुपरजोनको निर्माण आवश्यक
- ◆ विभिन्न विषयगत वा क्षेत्रगत नीतिहरूको सामन्जस्य आवश्यक
- ◆ पोषण विशेष भन्दा पोषण सम्बेदनशील योजनालाई प्राथमिकता दिनुपर्ने

- ◆ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्न सम्बन्धी विभिन्न तहमा जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू र विध्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश
- ◆ खानपानको आनीबानीमा परिवर्तन
- ◆ खाद्य सुशासन
- ◆ उत्पादक, प्रशोधनकर्ता र व्यापारीहरूलाई सम्यक आजीविका सम्बन्धी प्रशिक्षण
- ◆ प्रकृतिमैत्री खाद्य उत्पादन प्रणालीको अवलम्बन
- ◆ कृषि उच्च शिक्षा सार्वजनिक-निजी साभेदारी, व्यावसायिक सङ्घहरूसँगको आदानप्रदान र राष्ट्रिय र बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूसँग साभेदारीको माध्यमबाट राष्ट्रिय हितधारक सङ्गठनहरूसँग अर्थपूर्ण संस्थागत सम्बन्धहरू स्थापना गर्नुपर्छ ।
- ◆ यो संस्थागत सम्बन्धहरूले राष्ट्रिय कृषि विकास प्राथमिकताहरूका लागि रणनीतिक रूपरेखा विकास गर्न, राष्ट्रिय कृषि नवप्रवर्तन प्रणालीहरूमा उनीहरूको अपेक्षित योगदान प्राप्त गर्न, र कृषि खाद्य श्रम बजारको विकसित नयाँ संस्करणहरू पूरा गर्न मद्दत गर्न सक्छ ।
- ◆ उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले खाद्य प्रणाली बिकास विकास कार्यहरूमा अधिक सहभागी हुन आवश्यक छ ।
- ◆ उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले शैक्षिक कार्यक्रमहरूको गुणस्तर बढाउन र अनुसन्धान र शिक्षाका लागि थप क्षमता प्रदान गर्न सूचना साभेदारी, वैज्ञानिक छलफल, र विद्यार्थीहरू आदानप्रदान कार्यक्रमहरू र अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक सञ्जालहरूमा समावेश भई ज्ञान शिप धारणा साटासाटको अवसर दिनु पर्दछ ।
- ◆ यसले उच्च कृषि शिक्षाका संस्थाहरूलाई पनि सरोकारवाला संस्थाहरूको सहकार्यमा विद्यार्थीहरूलाई थप व्यावहारिक प्रशिक्षणका अवसरहरू प्रदान गर्न मद्दत गर्न सक्छ .
- ◆ उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले शैक्षिक कार्यक्रमहरूको गुणस्तर बढाउन र अनुसन्धान र शिक्षाका लागि थप क्षमता प्रदान गर्न सूचना साभेदारी, वैज्ञानिक छलफल, र विद्यार्थीहरू आदानप्रदान कार्यक्रमहरू र अन्तर्राष्ट्रिय शैक्षिक सञ्जालहरूमा समावेश भई ज्ञान शिप धारणा साटासाटको अवसर दिनु पर्दछ ।
- ◆ उच्च कृषि शिक्षा अन्तर्गतका संस्थानहरूले नयाँ मानसिकता, नयाँ पाठ्यक्रम सामग्री र नयाँ अध्यापनशास्त्र स्थापना गर्न, उच्च कृषि शिक्षालाई अनिसन्धानका लागि आर्थिक स्रोतहरू उपलब्ध गराउन आवश्यक छ
- ◆ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्न राज्य, स्थानीय निकाय र निजी क्षेत्रको संयुक्त प्रयास अपरिहार्य छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी खाद्यान्नको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण र बजार व्यवस्थापनमा सहकार्य गर्नका लागि नेपाल उद्योग वणिज्य महासंघ लुम्बिनी प्रदेशका १२ जिल्लामा रहेका सञ्जालहरूसग सहकार्यको लागि पहल गर्ने ।
- ◆ स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यान्नमा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्न राज्य, स्थानीय निकाय र निजी क्षेत्रको संयुक्त प्रयास अपरिहार्य छ भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरी खाद्यान्नको उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण र बजार व्यवस्थापनमा सहकार्य गर्नका लागि नेपाल उद्योग वणिज्य महासंघ लुम्बिनी प्रदेशका १२ जिल्लामा रहेका सञ्जालहरूसग सहकार्यको लागि पहल गर्ने ।
- ◆ खाद्य अधिकार, सुरक्षा, स्वच्छता, उपभोक्ता संरक्षण र बजार सुशासनको विषयको बुझाइमा एक रूपता ल्याउने,
- ◆ समय सापेक्ष ऐन कानूनको तर्जुमा, संरचनाको निर्माण तथा स्थानीयकरण गरी तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
- ◆ व्यवसाय र उपभोक्ताको मानव अधिकार कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र प्रवर्धन गर्ने
- ◆ अत्यावश्यक खाद्य वस्तुको उत्पादन, आयात, भण्डारण तथा बजारीकरणको सुनिश्चिता गर्ने ।

- ◆ उपभोक्ता शिक्षा, सचेतना र जागरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने
- ◆ खाद्य प्रणाली भित्र रहेका विचौलियाको अन्त गर्ने ।
- ◆ अत्यावश्यक खाद्य वस्तुको सुपथ र सहज उपलब्धता मूल्य स्थिरताका लागि सुपथ मूल्यका पसलहरूको स्थापना गर्ने ।
- ◆ कृषक सम्मान प्रोत्साहन र संरक्षण गरी उत्पादनमा बृद्धि गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणालीको प्रभावकारी अनुगमन तथा नियमन तथा सार्वजनिकरण गर्ने ।
- ◆ संघ र प्रदेश खाद्य परिषद तथा स्थानीय खाद्य समन्वय समितिको क्रियाशिलता र साधन श्रोत र जनशक्तिको व्यवस्थापन गर्ने ।
- ◆ स्वच्छता विपरितका क्रियाकलाप प्रभावकारी नियमनबाट नियन्त्रण र निषेध गर्ने ।
- ◆ खाद्य प्रणालीका तिनै तहका सरोकारवाला बीच सहजीकरण, समन्वय र सहकार्य गर्ने ।
- ◆ असल व्यवसायी अभ्यास र जागरूक उपभोक्ताको सम्मान र संरक्षण गर्ने ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- ◆ MoAC 2014. Agriculture Development Strategy (ADS) 2015-2035, Ministry of Agriculture and agriculture development, Shinhadyrbar kathmandu.
- ◆ MoFE, 2022. National Land Cover Monitoring System of Nepal, Ministry of Forest and Environment, Shinhadurbar Kathmandu
- ◆ New ERA, and ICF. 2023. 2022 Nepal DHS Summary Report. Kathmandu, Nepal: Ministry of Health and Population [Nepal]. National Adaptation Plan (2021-2050),
- ◆ NPC, 2021. Nepal's Food systems Transformation: Context, Pathways and Actions. Outcomes of the National and Provincial Food Systems Dialogues as a part of the UN Food Systems Summit 2021. National Planning Commission, Singha Durbar, Kathmandu, Nepal
- ◆ NPC/WFP,2021 Food Waste Index Report, 2021 UNEP) Global Climate Risk Index 2021 Ministry of Health and Population [Nepal],
- ◆ UN Food Systems Summit 2021 "Nepal towards an equitable, resilient and sustainable food systems" Stakeholders' Commitments for Food System transformation, Kathmandu Nepal.
- ◆ UN Food Systems Summit 2021 and Food Systems Transformation Journey in Nepal. 5th National Food Systems Dialogues (02 December 2024, Kathmandu)
- ◆ खाद्य अधिकार तथा सम्प्रभुता ऐन २०७५, नेपाल कानून आयोग नयावानेशवर, काठमान्डु
- ◆ नेपाल राष्ट्र बैंक २०८० देशको बर्तमान अवस्ता तथा बित्तिय स्थिति नेपाल राष्ट्र बैंक, वालुवाटार, काठमान्डु नेपाल
- ◆ कृषि बिकास निर्देशानालय २०८१, प्रगति बिबरण २०८०८१ हरिहरभवन ललितपुर, नेपाल
- ◆ पशुपन्छि तथा मत्स्य बिकास निर्देशानालय २०८१, प्रगति बिबरण २०८०८१ हरिहरभवन ललितपुर, नेपाल
- ◆ नेपालको सबिधान २०७२ नेपाल कानून आयोग नयावानेशवर, काठमान्डु
- ◆ नेपाल तथ्यांक कार्यालय, २०७८, नेपालको जनगणना २०७८, थापाथली काठमाण्डु, नेपाल
- ◆ नेपाल तथ्यांक कार्यालय, २०७८, कृषि जनगणना २०७८, थापाथली काठमाण्डु, नेपाल

अनुसूचीहरू

अनुसूची १

कार्यक्रम तालिका

मिति: २०८२।०१।०८

स्थान: होटेल ग्रीन लुम्बिनी, लमही

समय: विहान ८.०० देखी दिउसो १.३० बजे सम्म

कार्यक्रम सहजीकरण: भुवन चौधरी, सदस्य, प्रदेश योजना आयोग

आसन ग्रहण

अध्यक्षता: उपाध्यक्ष, लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग

प्रमुख अतिथि: माननीय मुख्यमन्त्री चेतनारायण आचार्य, लुम्बिनी प्रदेश सरकार

विशेष अतिथि: माननीय मन्त्री दिनेश पन्थी, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश

विशेष अतिथि: माननीय मन्त्री, खेम सारू, स्वास्थ्य मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश

विशेष अतिथि: माननीय बिष्णु प्रसाद पन्थी, प्रदेश सभा सदस्य तथा पूर्व मन्त्री

विशेष अतिथि: डा. जय बहादुर टण्डन, माननीय सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग

अतिथि:

श्री बाबुराम अधिकारी, प्रमुख सचिव, लुम्बिनी प्रदेश सरकार

श्री दोर्ण खत्री, प्रदेश अध्यक्ष, जिल्ला समन्वय समिति महासंघ

श्री खिलध्वज पन्थी, प्रदेश अध्यक्ष, नेपाल नगरपालिका संघ

श्री विष्णु गिरी, प्रदेश अध्यक्ष, गाँउपालिका राष्ट्रिय महासंघ

श्री सकिव नवी, कन्ट्री डाइरेक्टर, धज्ज

श्री कृष्ण प्रसाद शर्मा, प्रदेश अध्यक्ष, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ, लुम्बिनी प्रदेश

श्री जित कुमारी बेलबासे, प्रदेश अध्यक्ष, गैरसरकारी संस्था महासंघ

श्री शुक्रराज चौलागाई, प्रदेश अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ, लुम्बिनी प्रदेश

सहभागीहरू:

श्री प्रमुख राजनैतिक सल्लाहकारज्यू,

श्री जनसम्पर्क सल्लाहकारज्यू,

श्री उपकुलपती वा प्रतिनिधि, लुम्बिनी प्राविधिक विश्वविद्यालय र राप्ति स्वास्थ्य बिज्ञान प्रतिष्ठान

श्री सचिव, सबै मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश

श्री निर्देशक तथा महाशाखा प्रमुखहरू

श्री अर्थ, पूर्वाधार, शिक्षा, ग्रामीण विकास विज्ञज्यू,

श्री स्थानिय तहका प्रतिनिधिहरू

श्री प्रतिनिधि, विकास साभेदार संस्था,

श्री सञ्चारकर्मी

अन्य सम्पूर्ण सहभागीहरू

कार्यक्रम तालिका

समय	विवरण	जिम्मेवार व्यक्ति	कैफियत
	दर्ता	◆ सबै	
८:००-९:००	बिहान खाजा	◆ सबै	
९:००-११:००	उदघाटन सत्र		
	सन्चालन	◆ भुवन चौधरी, सदस्य, प्रदेश योजना आयोग	
	अध्यक्षता	◆ डा. डिल्ली राज अर्याल, उपाध्यक्ष, प्रदेश योजना आयोग	यो
	राष्ट्रिय गान	◆ सबै	
	कार्यक्रम उद्घाटन	◆ प्रमुख अतिथि मा.मुख्यमन्त्रीज्यूबाट विरुवामा सिंचाइ गरी कार्यक्रमको उद्घाटन	
	स्वागत मन्तव्य तथा कार्यक्रमको उद्देश्य	◆ श्री खिम बहादुर कुँवर, सचिव, प्रदेश योजना आयोग	५ मिनेट
	खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा राष्ट्रिय स्थिति	◆ श्री चन्द्र प्रकाश बस्नेत, शाखा अधिकृत, राष्ट्रिय योजना आयोग	१० मिनेट
	खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा लुम्बिनी प्रदेशको स्थिति	◆ श्री घन श्याम चौधरी, उपसचिव, कृषि, भुमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश,	१० मिनेट
	मन्तव्य: अतिथि/विशेष अतिथि/प्रमुख अतिथि	<ul style="list-style-type: none"> ◆ श्री शुक्रराज चौलागाई, अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री जित कुमारी बेलबासे, अध्यक्ष, गैसस महासंघ लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री कृष्णप्रसाद शर्मा, अध्यक्ष, FNCCI, लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री शकिब नबी, कन्ट्री डाइरेक्टर, डब्लु एचएच ◆ श्री विष्णु गिरी, प्रदेश अध्यक्ष, गाउँ पालिका महासंघ, लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री खिलध्वज पन्थी, प्रदेश अध्यक्ष, नगरपालिका महासंघ, लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री दोग्ग खत्री, अध्यक्ष, जिल्ला समन्वय समिति महासंघ, लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री बाबुराम अधिकारी, प्रमुख सचिव, लुम्बिनी प्रदेश सरकार ◆ डा. जय बहादुर टन्डन, माननीय सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग ◆ माननीय बिस्नु प्रसाद पन्थी, प्रदेश सभा सदस्य ◆ माननीय मन्त्री खेम सारु, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश ◆ माननीय मन्त्री दिनेश पन्थी, कृषि, भुमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश ◆ माननीय मुख्यमन्त्री चेतनारायण आचार्य, लुम्बिनी प्रदेश सरकार ◆ लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोगका उपाध्यक्षद्वारा समापन 	५ मिनेट (माननीय मुख्यमन्त्रीज्यू बाहेक)

११:००-११:१५	द्वितीया सत्र		
११:१५-११:३०	प्राविधिक सत्र: प्यानल छलफल	<ul style="list-style-type: none"> ◆ अध्यक्षता: मा. उपाध्यक्ष, डा. डिल्ली राज अर्याल, लुम्बिनी प्रदेश योजना आयोग <p>प्यानलिस्ट</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ श्री यम नारायण देवकोटा, सचिव, कृषि, भुमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश ◆ श्री खिम बहादुर कुँवर, सचिव, प्रदेश योजना आयोग ◆ श्री महेश जैशी, उप-प्राध्यापक, कृषि तथा पशु विज्ञान संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ◆ श्री विष्णुप्रसाद तिमिसिना, महासचिव उपभोक्ता हित संरक्षण मञ्च नेपाल ◆ श्री कृष्णप्रसाद शर्मा, अध्यक्ष, FNCCI, लुम्बिनी ◆ श्री सोमा राणा, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा विज्ञ 	<p>प्रस्तुतिकरण (एक जनाको ७ मिनेट)</p> <p>अध्यक्षबाट प्रत्ये कलाई दुईवटा प्रश्नहरू (६ मिनेट)</p> <p>सहभागिहरू बाट जिज्ञासा तथा छलफल (३० मिनेट)</p>
	अध्यक्षबाट मन्तव्य सहित समापन		(१० मिनेट)
१:३०	दिवा खाना		

अनुसूची २ निर्देशक प्रश्नहरू

श्री सोमा राना, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा विज्ञ

परिप्रेक्ष्य

विद्यमान उपभोग पद्धति तथा पोषणको अबस्था, लैंगिक तथा सामाजिक समावेशीकरण, पोषण सम्बन्धनशील कृषि, लैंगिक रूपान्तरणको अवधारणा, स्वच्छ खाना तथा कृषि स्रोत (बिउ, विजन लगायत) को पहुँचमा महिला, बालबालिका ले भोगेका चुनौतीहरू, कृषि पोषण कार्यक्रममा समावेशीकरण, कृषक तहमा विषादिको सरक्षित प्रयोगको बारेमा सचेतना, नीतिगत तथा सस्थागत कार्यान्वयन, सबैका लागि स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँचको सनिश्चितताको लागि प्रादेशीक पहलहरू, खाद्य सुरक्षा सूचना संयन्त्र तथा खाद्य स्वच्छता तथा गणस्तर ऐन २०८१ को कार्यान्वयन, विषादि अवशेषको परिक्षण, असल कृषि अभ्यासको प्रभावकारी कार्यान्वयन, विभिन्न नीतिहरूको स्थानीयकरणको अबस्था

- १ सीमान्तकृत कृषक विशेष गरी महिला तथा दलितहरूले आफ्नो आवाज उठाई पोषण सम्बन्धनशील कार्यक्रमहरूको तर्जुमामा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने समावेशी सुभाव संयन्त्र को बिकास कसरी गर्न सकिन्छ ?
- २ परम्परागत ज्ञान तथा रैथाने खाद्य प्रणालीले सीमान्तकृत समुदायको स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यको पहुँच बृद्धिमा कस्तो भूमिका खेल्न सक्छ ?

श्री खिम बहादुर कुँवर, सचिव, प्रदेश योजना आयोग

परिप्रेक्ष्य

खाद्य प्रणाली रूपान्तरण र स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यको पहुँचको सन्दर्भमा प्रादेशिक प्राथमिकता, नीतिगत तादात्म्यता, योजना तर्जुमा, कृषि, पोषण तथा स्वास्थ्यलाई समावेशी बनाउन विद्यमान बहुक्षेत्रीय समन्वय संयन्त्रको प्रभावकारिता, प्रादेशिक योजनाले कसरी खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका प्राथमिकताहरूलाई समावेश गर्न सक्छ ?

- १ खाद्यप्रणाली रूपान्तरणमा सीमान्तकृत समुदाय विशेष गरी महिला, दलित तथा अन्य समुदायको समावेशीकरणमा प्रादेशिक तहमा प्रमुख बाधा अड्चनहरू के के रहेका छन् ?
- २ बजेट तथा योजना तर्जुमा प्रक्रियामा संबन्धनशील समूह जस्तै १००० दिने आमा तथा बालबालिकाको पोषण आवश्यकतालाई सम्बोधनको सुनिश्चितताको लागि स्थानीय तहसँग प्रदेश सरकारले कसरी काम गरीरहेको छ ?

श्री याम नारायण देवकोटा, सचिव, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश

परिप्रेक्ष्य

कृषि, भूमि तथा खाद्य सुरक्षा सम्बन्धी नीतिगत तथा सस्थागत कार्यान्वयन, सबैका लागि स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँचको सनिश्चितताको लागि प्रादेशीक पहलहरू, खाद्य सुरक्षा सूचना संयन्त्र तथा खाद्य स्वच्छता तथा गणस्तर ऐन २०८१ को कार्यान्वयन, विषादि अवशेषको परिक्षण, असल कृषि अभ्यासको प्रभावकारी कार्यान्वयन, विभिन्न नीतिहरूको स्थानीयकरणको अबस्था

१. स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्य सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूबाट महिला तथा सिमान्तकृत किसानहरूले लाभ लिने कुराको मन्त्रालयले सनिश्चित गरेको छ ?
२. खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५ लाई स्थानीयकरण गर्न कस्तो पहलहरू भईरहेको छ ?

श्री महेश जैशी, सहायक उप-प्राध्यापक, कृषि तथा पशु विज्ञान संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

परिप्रेक्ष्य

शिक्षा, अनुसन्धान र प्रसारको (अन्तर्सम्बन्ध) र यसको खाद्य प्रणाली तथा मानव पुजीको विकासमा प्रभाव, अध्ययन सस्थाको भूमिका, युवा र नवप्रवर्तन तथा प्रादेशिक खाद्य प्रणाली रूपान्तरणमा भूमिका, शैक्षिक पाठ्यक्रम विकास तथा प्रसारमार्फत क्षमता अभिवृद्धि तथा समग्र क्षेत्रको चुनौतीहरू

१ युवा वर्गमा स्वच्छ, पोषणयुक्त तथा स्थानीय खाद्यको महत्वको बारेमा जानकार बनाउनमा के कस्तो सहकार्यको आवश्यकता पर्दछ ?

२ कृषि तथा पुश विज्ञान अध्ययन सस्थानले खाद्य प्रणाली रूपान्तरण तथा स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यको पहुँचमा कसरी योगदान गरीरहेको छ ?

श्री कृष्णप्रसाद शर्मा, अध्यक्ष, उद्योग वाणिज्य संघ, लुम्बिनी

परिप्रेक्ष्य

कृषि उध्यम, मूल्य शृंखला, लगानी तथा बजारीकरण, निजी क्षेत्रले खाद्य प्रणाली तथा स्वच्छ र पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँचको लागि प्रमुख बाधा अडचन् र सम्भाव्यताहरू के के छन् । यवा तथा महिलाहरूलाई कसरी उध्यमशिलता र सार्वजनिक निजी साभेदारीमा आबद्ध गर्न सकिन्छ ।

१ महिला उध्यम तथा रैथाने खाद्यको उध्यमलाई टेवा मिल्ने समावेशी मूल्य शृंखला निर्माणको मा लगानी गर्नको लागि निजी क्षेत्रले कस्तो किसिमको सहयोगको अपेक्षा गरेको छ ?

२ निजी क्षेत्रले उत्पादनको लेबलीङ भन्दा माथि उठेर उपभोक्ता स्तरमा स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यसम्बन्धी सचेतना बृद्धि गर्नमा कसरी भूमिका खेलेरहेको छ ?

श्री विष्णुप्रसाद तिमिसिना, महासचिव उपभोक्ता हित संरक्षण मञ्च नेपाल

परिप्रेक्ष्य

उपभोक्ता अधिकार, खाद्य स्वच्छता, जवाफदेहिता, उपभोक्ताकोकोणबाट स्वच्छ तथा पोषणयुक्त तथा किफायती खाद्यको पहुँचमम प्रमुख चुनौतीहरू के के छन् ? पारदर्शिता, लेबलीङ् र उपभोक्ता सचेतनालाई सुधार गर्न के गर्न सकिन्छ ? खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता ऐन २०७५, खाद्य स्वच्छता तथा गणस्तर ऐन २०८१ को प्रभावकारी कार्यान्वयनको पैरवी, खाद्य प्रविधी तथा गणस्तर नियन्त्रण विभागको अनगमन तथा अन्य सयन्त्रको प्रभावकारी कार्यान्वयन

१ सिमान्तकृत उपभोक्ताहरू (निरक्षर, कम आयआर्जन भएका तथा ग्रामीण) लाई स्वच्छ खाद्य तथा पोषण सम्बन्धी जानकारीहरू पाउने अधिकारको उपयोग गर्नको लागि क्षमता अभिवृद्धि गर्नको लागि के कस्ता रणनीतिहरू प्रभावकारी हुन्छन् ?

२ उपभोक्ताहरू विशेषगरी सिमान्तकृत उपभोक्ताहरूको लागि स्वच्छ तथा पोषणयुक्त खाद्यमा पहुँचको लागि नागरिक समाज तथा सरकारले कसरी प्रभावकारी रूपमा सहकार्य गर्न सक्छ ?

अनुसूची ३ सहभागीहरूको वितरण

क्र.सं.	नाम	पद	कार्यालयको नाम
१	चेतनारायण आचार्य	मुख्यमन्त्री	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
२	दिनेश पन्थी	मन्त्री	कृषिभूमि ब्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय
३	खेम बहादुर सारु	मन्त्री	स्वास्थ्य मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
४	बिष्णु प्रसाद पन्थी	पूर्व स्वास्थ्य मन्त्री	स्वास्थ्य मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
५	डा.जय बहादुर टण्डन	माननीय सदस्य	राष्ट्रिय योजना आयोग
६	डा.डिल्ली राज अर्याल	उपाध्यक्ष	प्रदेश योजना आयोग
७	भुवन चौधरी	सदस्य	प्रदेश योजना आयोग
८	खिम बहादुर कुँवर	प्रदेश सचिव	प्रदेश योजना आयोग
९	याम नारायण देवकोटा	प्रदेश सचिव	कृषिभूमि ब्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय
१०	चन्द्र प्रकास बस्नेत	योजना अधिकृत	राष्ट्रिय योजना आयोग
११	शुक्ररूषि चौलागाईं	अध्यक्ष	पत्रकार महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
१२	भीमार्जुन पाण्डे	प्रदेश सचिव	भौतिक बिकास मन्त्रालय
१३	घनश्याम चौधरी	उपसचिव	कृषि, भुमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय, लुम्बिनी प्रदेश
१४	गान्धि राज वाग्ले	कार्यक्रम संयोजक	आर.आर.एन
१५	साकीब नावी	राष्ट्रिय निर्देशक	डब्लु.एच.एच
१६	ताबिया सेज	कर्यक्रम प्रमुख	डब्लु.एच.एच
१७	बिकाश देउजा	टेक्नीकल एक्सपर्ट	डब्लु.एच.एच
१८	भिमा पराजुली	कार्यक्रम संयोजक	हेलन केलर इन्टरनेशनल
१९	भाष्कर पौडेल	प्रमुख	कृषि ज्ञान केन्द्र, कपिललस्तु
२०	उत्तम शर्मा	प्राविधिक संयोजक	डब्लु.एच.एच
२१	मदिना पौडेल	कार्यक्रम ब्यवस्थापक	आर.आर.एन
२२	सञ्जीता हमाल	पैरबि अधिकृत	आर.आर.एन
२३	निरज गिरी	अनुगमन तथा मूल्याकन अधिकृत	डब्लु.एच.एच
२४	दुख हरण यादव	स्टेशन म्यानेजर	रेडियो साभ्ना आवाज
२५	सोमा कुमारी राना	बिज्ञ	पोषण तथा खाद्य सुरक्षा

२६	शान्ता ढकाल	सदस्य	प्रदेश योजना आयोग
२७	सुमन न्यौपाने	कार्यक्रम अधिकृत	फरवार्ड नेपाल
२८	तिर्थ कुमार तिमसीना	कार्यक्रम निर्देशक	फरवार्ड नेपाल
२९	नबिन घिमिरे	कार्यक्रम अधिकृत	लिबर्ड नेपाल
३०	रामेन्द्र सिंह रावल	कार्यकारी निर्देशक	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
३१	दोर्ण खत्रि	अध्यक्ष	जिल्ला समन्वय समिति गुल्मी
३२	गोपी कृष्ण श्रेष्ठ	लेखा अधिकृत	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
३३	कमला सापकोटा	कार्यक्रम संयोजक	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
३४	बिष्णु उपाध्याय	सिनियर हाइड्रोलोजिस्ट	
३५	अशोक चन्द्र लम्साल	पैरबि अधिकृत	कालिका स्वावलम्बन सामाजिक केन्द्र
३६	बिष्णु घिमिरे	पत्रकार	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
३७	दुर्गालाल के.सी	पत्रकार	कान्तिपुर दैनिक
३८	नारायण नेपाल	पत्रकार	सप्तरंगी टेलिभिजन
३९	जितकुमारी बेलबासे (शुसीला)	अध्यक्ष	गैरसरकारी संस्था महासंघ नेपाल लु.प्र
४०	कृष्ण द्विवेदी	कार्यकारी निर्देशक	कपिलबस्तु ईन्टीग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेज
४१	अन्जान सिग्देल	परियोजना संयोजक	कपिलबस्तु ईन्टीग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेज
४२	विना अग्रहरि	पोषण अधिकृत	कपिलबस्तु ईन्टीग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेज
४३	अनिल कुमार बिश्वकर्मा	ईन्टर्न	कपिलबस्तु ईन्टीग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेज
४४	राम खवास	ट्रान्सपोर्ट	युनिसेफ
४५	लक्ष्मी लोध	पत्रकार	सि.आई.एन रूपन्देही
४६	अमन थारु	पत्रकार	सि.आई.एन रूपन्देही
४७	राजेन्द्र सिंह	सदस्य	दलित महिला उत्थान संघ
४८	सलमान बेहाना	सदस्य	दलित महिला उत्थान संघ
४९	ममता देवकोटा	सदस्य	दलित महिला उत्थान संघ
५०	डा.राम बहादुर रावत	जनसम्पर्क सल्लाहकार	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
५१	कुशल भुसाल	स्वकीय सचिव	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
५२	बिष्णु पौडेल	अधिकृत	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
५३	दशरथ घिमिरे	प्रेस संयोजक	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश

५४	मैयादेबी कुमाल	उपसचिव	भौतिक पूर्वाधार बिकास मन्त्रालय
५५	ई.जीवन अर्याल	पूर्वाधार बिज्ञ	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
५६	दल बहादुर गुरुङ्ग	शिक्षा बिज्ञ	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
५७	भक्त बहादुर जि.सी	प्रदेश कमिटी सदस्य	गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
५८	शुसिल बस्नेत	परियोजना संयोजक	सिप्रेड
५९	सर्वजीत खडका	प्रदेश संयोजक	राष्ट्रिय कृषक समूह महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
६०	पृथ्वी राज चौधरी	अध्यक्ष	जनकल्याण युवा क्लब लबनी क.ब
६१	अब्दुल मजिद मुसलमान	अध्यक्ष	लक्ष्मी युवा क्लब डुमरा क.ब
६२	सुमित्रा मुराउ	अध्यक्ष	किशोरी अधिकार मञ्च बैदोलि क.ब
६३	लिला शाह	केन्द्रीय सदस्य	नेपाल पत्रकार महासंघ
६४	रंजिता अधिकारी	संम्बाददाता	राष्ट्रिय समाचार समिती
६५	अमर क्षितिज भण्डारी	संम्बाददाता	कान्तिपुर टेलिभिजन
६६	सुरेश चौधरी	कार्यक्रम संयोजक	बेश संस्था
६७	मोहन राज काफले	सचिव	बन तथा बाताबरण मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
६८	गुणनिधि पोख्रेल	महासाखा प्रमुख	शहरी बिकास तथा खानेपाली मन्त्रालय
६९	के.पि घिमिरे	उपाध्यक्ष	संसदिय मामिला पत्रकार समाज
७०	दुर्गा लक्ष्मी श्रेष्ठ	प्रदेश सचिव	स्वास्थ्य मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
७१	रामजी दनाई	प्रदेश सचिव	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
७२	कबिन्द्र नेपाल	प्रदेश सचिव	ओ.सि.एम.सि.एम
७३	मेघराज पौडेल	अधिकृत	प्रदेश योजना आयोग
७४	सलमान अहमद खाँ	वास संयोजक	महाराजगंज नगरपालिका क.ब
७५	भगवानदास गुप्ता	कषि शाखा प्रमुख	कपिलबस्तु नगरपालिका
७६	उमेश प्रसाद गुप्ता	स्वास्थ्य शाखा प्रमुख	कपिलबस्तु नगरपालिका
७७	सद्धाम हुसेन	पोषण सहजकर्ता	बुद्धभुमि नगरपालिका
७८	सन्तोष सुबेदी	अध्यक्ष	पत्रकार महासंघ दाङ्ग
७९	अब्दुल जाहिद फकिर	सदस्य	युवा क्लब
८०	महेश जैशी	प्राध्यापक,	कृषि तथा पशु विज्ञान संस्थान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

८१	विष्णुप्रसाद तिमिसिना	महासचिव	उपभोक्ता हित संरक्षण मञ्च नेपाल
८२	कृष्णप्रसाद शर्मा	अध्यक्ष	FNCCI, लुम्बिनी
८३	राम बिलास मौर्य	प्राबिधिक सहायक	मायादेबी गाउँपालिका
८४	लक्ष्मण झवाली	राजनीतिक सल्लाहकार	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
८५	बिष्णु पन्थी	प्रदेश सभा सदस्य	प्रदेश सभा लुम्बिनी प्रदेश
८६	बलराम ढकाल	सचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय
८७	अहमद अलि फकिर	सदस्य	अपाङ्ग सेवा समाज
८८	निरज गिरी	अनुगमन तथा मुल्याङ्कन अधिकृत	डब्लु.एच.एच
८९	बिष्णु उपाध्याय	सिनियर हाईड्रोलोजिस्ट	
९०	बिष्णु घिमिरे	पत्रकार	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
९१	दुर्गालाल के.सी	पत्रकार	कान्तिपुर दैनिक
९२	नारायण नेपाल	पत्रकार	
९३	दुर्गालाल के.सी	पत्रकार	कान्तिपुर दैनिक
९४	नारायण नेपाल	पत्रकार	सप्तरङ्गी टेलिभिजन
९५	अन्जान सिग्देल	परियोजना संयोजक	कपिलबस्तु इन्टिग्रेटेड डेभलपमेन्ट सर्भिसेज
९६	राजेन्द्र सिंह	सदस्य	दलित महिला उत्थान संघ
९७	ममता देवकोटा	सदस्य	दलित महिला उत्थान संघ
९८	भक्त बहादुर जि.सी	प्रदेश कमिटी सदस्य	गाउँपालिका राष्ट्रिय महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
९९	शुसिल बस्नेत	परियोजना संयोजक	सिप्रेड
१०१	सर्वजित खड्का	प्रदेश संयोजक	राष्ट्रिय कृषक समूह महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
१०२	महेश जैशि	प्राध्यापक	कृषि तथा पशु बिज्ञान संस्थान त्रिभुवन विश्वविद्यालय
१०३	बिष्णु प्रसाद तिमिसिना	महासचिव	उपभोक्ता हित संरक्षण मञ्च नेपाल
१०४	कृष्ण प्रसाद शर्मा	अध्यक्ष	नेपाल चेम्बर अफ कमर्स लुम्बिनी
१०५	रामबिलास मौर्या	प्राबिधिक सहायक	मायादेबी गाउँपालिका
१०६	लक्ष्मण झवाली	राजनीतिक सल्लाहकार	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
१०७	बिष्णु पन्थी	प्रदेश सभा सदस्य	लुम्बिनी प्रदेश
१०८	बलराम ढकाल	सचिव	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय

१०९	अहमद अलि फकिर	सदस्य	अपाङ्ग सेवा समाज
११०	हरी प्रसाद सुवेदी	सहभागी	फरवार्ड नेपाल
१११	अकबाल जोल्हा	सहभागी	
११२	बिष्णु प्रसाद तिमिल्सीना	सहभागी	लुम्बिनी प्रदेश
११३	अर्जुन बहादुर गुरुगं	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
११४	धनिराम चौधरी	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
११५	हरी प्रसाद चौधरी	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
११६	षडानन्द भण्डारी	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
११७	सचिन धिताल	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
११८	खेम राज थापा	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
११९	टेक नारायण बुढाथोकी	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
१२१	हेम बहादुर थापा	सहभागी	कृषि ज्ञान केन्द्र कपिलबस्तु
१२२	रेमलाल पाण्डे	सहभागी	कृषि भूमी व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय
१२३	अमजद अली फकिर	सहभागी	अपाङ्ग सेवा समाज बुद्धभूमी
१२४	अर्जुन कुमार के.सी.	सहभागी	शहरी विकास तथा खानेपानी मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
१२५	अनिल सापकोटा	सहभागी	युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
१२६	किरण साह	पत्रकार	रेडियो नेपाल
१२७	प्रिया स्मृती गजमेर	पत्रकार	सिप्रेड
१२८	जित बहादुर पौडेल	चालक	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय
१२९	टिका बहादुर बस्नेत	प्रदेश प्रमुख	टक्सार
१३०	महेन्द्र प्रसाद चौधरी	अधिकृत	प्रदेश योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१३१	दिलिप कुमार यादव	पत्रकार	रेडिया कपिलवस्तु
१३२	बृजेश जयसवाल	पत्रकार	गच्छामी मिडिया
१३३	पवन पौडेल	कम्प्युटर अपरेटर	प्रदेश योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१३४	छवि पुरी	संपादक	रेडियो मध्य पश्चिम
१३५	हेम राज के.सी	सहभागी	मुख्यमन्त्रिको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
१३६	गोविन्द सापकोटा	सहभागी	वन मन्त्रालय लुम्बिनी प्रदेश
१३७	सुमन अधिकारी	सहभागी	

१३८	पोभराज गुरुगं	सहभागी	कृषि भूमी व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय
१३९	सुब्बा वस्नेत	सहभागी	कृषि भूमी व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालय
१४०	ऋषि देव अर्याल	उप सचिव	उद्योग पर्यटन तथा यातायात मन्त्रालय
१४१	राजेश कुमार चौधरी	प्राविधिक सहायक	शुद्धोधन गाउँपालिका
१४२	देवेन्द्र जि.एम.	सहभागी	स्वास्थ्य मन्त्रालय
१४३	अवधेश कुमार जयसवाल	संपादन	सिनेमा सतरंगं
१४४	सुरेश चौधरी	अधिकृत	प्रदेश योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१४५	बबिता क्षेत्री	कार्यालय सहगोगी	प्रदेश योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१४६	उमेश खत्री	सहभागी	भौतिक मन्त्रालय
१४७	केशव राज पाण्डे	सहभागी	स्वास्थ्य मन्त्रालय
१४८	सन्तोष भट्टराई	स्वकीय अधिकृत	स्वास्थ्य मन्त्रालय
१४९	विजय पौडेल	पत्रकार	माडी न्युज मिडिया
१५०	प्रदिप नेपाली	स्वकीय सचिव	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
१५१	माधव आचार्य	सहभागी	मुख्यमन्त्रीको कार्यालय लुम्बिनी प्रदेश
१५२	सन्तोष कुमार गुप्ता	पत्रकार	हिमालय टेलिभिजन
१५३	सर्वजित विष्ट	अध्यक्ष	राष्ट्रिय कृषक समूह महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
१५४	संजय कुमार मिश्र	सदस्य	युवा क्लव
१५५	शायरा खातुन	अध्यक्ष	कृषक युवा सञ्जाल
१५६	अनिरुद्र नाथ शुक्ल	सदस्य	किडस संस्था कपिलवस्तु
१५७	राजेश कुमार गुप्त	सदस्य	किडस संस्था कपिलवस्तु
१५८	डिलाराम पन्थी	प्रदेश सचिव	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय
१५९	मोहन अर्याल	सहभागी	स्वास्थ्य मन्त्रालय
१६०	हेमराज पुन	सहभागी	वडा प्रहरी कार्यालय लमही
१६१	निरञ्जन कुमार तिवारी	वरिष्ठ कृषि विकास अधिकृत	यशोधरा गाउँपालिका
१६२	डा. सुदन कुमार वली	सदस्य	प्रदेश योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१६३	यान्जी शेर्पा	स्वास्थ्य अधिकृत	युनिसेफ
१६४	अर्जुन रोका	टेक्नीसियन	योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१६५	संग्रामी राना	कम्प्युटर अपरेटर	स्वास्थ्य मन्त्रालय

१६६	अशोक थारु	सहभागी	लमही
१६७	चुमान सिंह पुन	सहभागी	लमही
१६८	टोप घर्ती मगर	सहभागी	लमही
१६९	संदिप आचार्य	सहभागी	लमही
१७०	पन्नामान महर्जन	परियोजना संयोजक	डब्लु.एफ.पि.
१७१	संदिप कुमार यादव	लेखा तथा वित्त अधिकृत	किडस संस्था कपिलवस्तु
१७२	मुक्तिराम पौडेल	पत्रकार	राप्ती २
१७३	अनिल कुमार विश्वकर्मा	सहभागी	कपिलवस्तु
१७४	बालकृष्ण सुवेदी	उपाध्यक्ष	नेपाल उद्योग बाणिज्य महासंघ लुम्बिनी प्रदेश
१७५	विना अग्रहरी	स्वास्थ्य तथा पोषण अधिकृत	किडस संस्था कपिलवस्तु
१७६	सम्भना चौधरी	कार्यालय सहगोगी	प्रदेश योजना आयोग लुम्बिनी प्रदेश
१७७	लाल बहादुर कुँवर	सहभागी	उद्योग तथा पर्यटन मन्त्रालय

अनुसूची ८ खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ मूल मन्त्र

खाद्य प्रणाली रूपान्तरणका ६ मूल मन्त्र

१. एक प्रकार देखि चार प्रकार सम्म

दैनिक उपभोगमा चारै प्रकारका खाद्य वस्तुहरू
अन्न-कन्दमुल, गेडागुडी, तरकारी फलफुल,
दुध दही-माछा मासुको उपभोग गरौं ।

२. पत्रु खाना बाईबाई रैथाने खानाका परिकार हाईहाई

अस्वस्थकर खाना त्यागौं, स्वस्थ
रैथाने खाना खाने गरौं ।

३. प्रकृति संगसंगै खेती

प्रकृतिलाई हानी पुऱ्याउने काम नगरौं ।

४. अन्न देखि घन सम्म

खाद्य उत्पादनमा निर्भर रहेका परिवारको
समन्यायिक जिविकोपार्जनमा जोड दिउँ ।

५. विपद्को सशक्त सामना किसानको कामना

जलवायुजन्य तथा अन्य विपद्सँगको
उत्थानशीलता बृद्धि गरौं ।

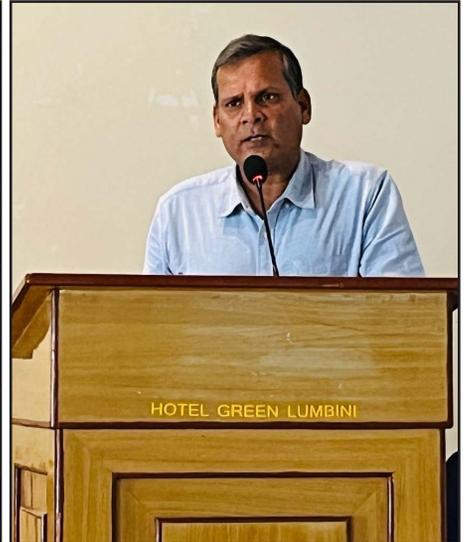

६. अवस्था देखि व्यवस्था सम्म

खाद्य अधिकार तथा खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता
गरि खाद्य सम्प्रभुताको हकको सम्मान गरौं ।

अनुसूची ५ केही फोटो वितरण

सहयोगी संस्था:

